

A száj szó jelentésének kognitív szemantikai leírása

Pethő Gergely*

0. Bevezetés

A jelentéstan a huszadik századi nyelvészetnek — a hagyományosnak, illetve a modernnek tekintett irányzatok paradigmájába illeszkedőnek egyaránt — egyik legproblematisabb részterülete. Tárgyának meghatározása rendkívüli nehézségekbe ütközik, és más nyelvészeti diszciplínákhoz képest rendkívül absztrakt, néha egyenesen megragadhatatlannak tűnő fogalmak alkalmazására kényszerül. A nagyon elnagyoltan így jellemezhető körülményekből ered az a tény, hogy lényegében Frege óta, tehát az utóbbi több mint száz évben alapjában véve körben forgó vita alakult ki a jelentéseméletben a jelentésfogalom, illetve a párhuzamos, egymást kiegészítő jelentésfogalmak (mint amilyen pl. az extenzió és az intenzió a formális szemantikában) meghatározása, létjogosultságuk és érvényességi körük megállapítása körül. A jelentéseméleti viták elakadásának egyik okát abban a tényben kereshetjük, hogy a különböző elméletek megálltak az eltérő (logikai, filozófiai, pszichológiai stb., de megjegyzendő: szinte soha nem közvetlenül nyelvi) szempontokra alapozott álláspontok kinyilatkoztatása szintjén, és többnyire még csak kísérletet sem tettek arra, hogy ezek teljesítőkéességét, adatokkal szembeni tarthatóságát alapos és kiterjedt esettanulmányok során ellenőrizzék.

Míg a mondatszemantika MONTAGUE, illetve a szigorú logikai eszközöket alkalmazó szemantikák neki köszönhető megjelenése óta lényegében továbblépett a tisztán elméleti (és spekulatív) jellegén, és eredményeit összeveti a konkrét nyelvi tényekkel, a lexikális szemantika terén ez a fejlődés mindeddig nem bontakozott ki egyértelműen. Az idesorolható munkák döntően két csoport egyikét képviselik. Az egyik oldalt a **lexikográfiai** vagy ilyen jellegű munkák (értelmező szótárak stb.) jellemzik, amelyek nagy mennyiségű nyelvi adatot dolgoznak fel, de teljesen vagy legalábbis lényegében **elméletileg reflektálatlanul** (pl. ÉKsz., Duden Deutsches Universalwörterbuch, Webster's Collegiate Dictionary stb.)¹. Még a Collins Cobuild English Language Dictionary, amelynek összeállításakor talán az egész szótáriróadalomban a legkomolyabban törekedtek az elméleti megalapozásra, is elmarad az elméleti nyelvészet elvárásaitól². A másik oldalon azon **szószemantikai** elméletek sora áll, amelyeket nyelvi adatokra ténylegesen **csak ritkán alkalmaznak**, és akkor is mindenekelőtt illusztrációs céllal (ennek jellegzetes példája FILLMORE keretszemantikája)³. E végletek között számos köztes variánsal találkozhatunk; igen különös eset pl. CRUSE szójelentéstana, amely igen nagy számú nyelvi adatot rendszerez szemantikai szempontok alapján, és a lexikon szerkezetéről nyilvánvalóan közvetít bizo-

---

* Köszönettel tartozom mindenekelőtt Kiefer Ferenc akadémikusnak, láthatatlan kollégiumi tutoromnak, akinek irányítása alatt íródott ez a tanulmány, és akinek javaslatai, megjegyzései nagyon sokat segítettek a munkám során, valamint a Láthatatlan Kollégiumnak a munkám elvégzéséhez elengedhetetlen körülmények megteremtéséért. Köszönöm továbbá mindazok segítségét, akik a kéziratot átnézték és bíráló javaslatokat fűztek hozzá, ezen belül különösen Bényei Ágnesnek, Nyirkos István egyetemi tanárnak, Kocsány Piroska és Pelyvás Péter egyetemi docensnek, valamint legfőképpen Kertész András és Kövecses Zoltán egyetemi tanároknak.

A tanulmány teljes terjedelmében a következő jelölési konvenciókat alkalmazom:
Dőlten szedem a tárgynyelvi adatokat. **Félkövér** szedéssel jelzem az értelmi kiemelést. KIS KAPITÁLISOKKAL emelem ki a tudományos szerzők nevét. VÉGIG NAGY BETŰKKEL jelölöm a fogalmak megnevezését (tehát pl. a KICSI jelölés a kicsiség fogalmára utal). ?-lel jelzem, ha egy példa szemantikailag nem jólformált (több ?-lel utalok az egyes példák elfogadhatatlansága között fennálló fokozati különbségekre). Aposztrófok között adom meg a tárgynyelvi kifejezések jelentését.

¹ Vö. KIEFER ez irányú megjegyzését (1996: 62).

² Elméletileg megalapozott (antonima)szótárak készítését javasolja pl. LANG (1995), felhívva a figyelmet a lexikográfia elméleti elmaradottságára. A szótárfírás szemantikaelméleti vonatkozásait és az ehhez kapcsolódó problémákat tekinti át KONERDING – LEHR (szerk., 1997).

³ Vö. pl. FILLMORE (1985), FILLMORE – ATKINS (1992), ANDOR (1998); egyfajta alkalmazása található KONERDING (1993)-ban.

nyos — részben implicit — elméleti megállapításokat, ellenben mereven elzárkózik minden határozott jelentéseméleti állásfoglalástól⁴.

A **kognitív** forradalom nyomán a 80-as években megjelent, új szemléletű szemantikai irányzatok hoztak bizonyos javulást az **empirikus megalapozottság** és a **jelentéseméleti reflexió** egyensúlya terén. Az újabb elméleti keretekben készült, az adatok alapos feltárására törekvő tanulmányok viszont gyakran csak **egyetlen behatárolt jelenségcsoport** leírására vállalkoznak, és így nem látható, hogy ezek az elméletek más jellegű adatokra alkalmazva milyen teljesítményt képesek nyújtani. Említést érdemelnek pl. RAPPAPORT és LEVIN az angol igék argumentumszerkezetével foglalkozó tanulmányai, DEANE írásai a poliszémiáról (egy a testrésznevekről szóló terjedelmes tanulmánnyal), vagy a kétszintű szemantika keretében készült munkák (többek között a kiterjedést jelentő mellékevek rendkívül alapos szemantikai elemzésével)⁵.

Tanulmányomban egy olyan szemantikai elméletet szeretnék új, **az eddig vizsgáltaktól eltérő jellegű** adatokra alkalmazni, amelynek alapján szintén csak aránylag szűk jelenségcsoportokat vizsgáltak mindeddig alaposan. Céloom kettős: egyfelől egy szótári egység, a **száj szó** használatának lehetőség szerint minél részletesebb és pontosabb jellemzése, másfelől pedig annak a megvizsgálása, hogy lehetséges-e az adatoknak a választott elméleti keretben történő leírása, különösen ügyelve az ezzel kapcsolatban felmerülő elméleti problémákra.

Mielőtt e kérdésekre rátérhetnék, mindenekelőtt röviden be kell mutatnom azt a tágabb elméleti kontextust, amelynek keretében az elemzést elvégeztem: a kognitív szemantikát.

0.1. Mi a kognitív szemantika?

A kognitív szemantika egy szemantikai irányzat, amelynek csírái a hetvenes évek jelentéstani szakirodalmában fedezhetők fel, virágkorát pedig 1987 óta éli⁶. A kognitív szemantika a **kognitív nyelvészet** néven ismert nyelvtudományi irányzat jelentéstani ágaként értelmezi önmagát, annak nyelvseméletét, alapvető kérdésfelvetéseit osztja. Mind kérdésfelvetéseiben, mind pedig módszerében igen jelentős pluralizmus jellemzi: nem korlátozza magát a jelentés problémakörén belül valamely meghatározott részterületre (tehát pl. nem csupán szó- vagy mondatsemantikával foglalkozik); másfelől a különféle kognitív szemantikai elméletek egymástól igen jelentős mértékben eltérhetnek, pl. aszerint, hogy elfogadják-e mint leíró eszközt a szemantikai jegyeket, hogy alkalmaznak-e formális jelöléstechnikát, hogy szükségesnek tartják-e a jelentésleírásban a prototípusok bevezetését stb. — a módszerek választása gyakran általánosabb nyelveméleti állásfoglalástól függ. Talán egyetlen közös nevező közöttük a kognitív nyelvészet programjának elfogadása, így a kognitív szemantika meghatározásához mindenekelőtt ezt érdemes áttekintenünk.

A kognitív nyelvészet alapvetően azt igyekszik feltárni, hogy az egyes ember **megismerésében, gondolkodásában milyen szerepet játszik a nyelv**, illetve hogyan helyezkedik el az ember egyéb elméleti kognitív képességeinek (a fogalmi gondolkodás, a kategorizáció, az érzékelés képessége) szövedékében. Elméleti modelleket alkot azzal a céllal, hogy minél pontosabban ábrázolja nyelvi képességeink működését, és e modellek adekvátságának talán legfontosabb kritériumaként a **pszichológiai realitást** adja meg. A modelleknek nemcsak azokat az eredményeket kell adniuk, amelyeket a nyelvképességünk maga is produkál, hanem ezek létrehozásának is minél inkább hasonlítania kell ahhoz, ahogyan az emberi elme dolgozik. Ez a célkitűzés élesen szemben áll a korábbi paradigmával, a strukturalista-behaviorista nyelvészettel, amely a nyelvképességnek csak a végtermékeivel, a (lehetőleg írott) megnyilatkozásokkal — a performanciával — foglalkozott, és a nyelvhasználat háttérben

⁴ L. pl. CRUSE (1986), de másfelől (1988), (1992).

⁵ Vö. pl. LEVIN (1993); DEANE (1987) és (1988); illetve BIERWISCH – LANG (szerk., 1987), ezen belül különösen BIERWISCH (1987) és LANG (1987). A kognitív elméletek jelzett tematikai megosztottságához l. még KIEFER (1994) és (1995).

⁶ Ebben az évben jelent meg LAKOFF (1987) és LANGACKER (1987), a kognitív nyelvészet két alapműve, amelyek igen jelentős mértékben meghatározzák az azóta eltelt évek jelentéstani szakirodalmát, különösen az általuk széles körben elterjesztett **prototípuselmélet** révén (ehhez l. TAYLOR 1995, TSOHATZIDIS szerk., 1990, valamint az 51. lábjegyzetet).

lévő nyelvképességet (kompetenciát), valamint különösen a nyelvhasználat procedurális aspektusát⁷ teljesen figyelmen kívül hagyta⁸. A kognitív nyelvészet a nyelvet elsődlegesen az **emberi elmében** lejátszódó bizonyos folyamatok halmazaként fogja fel, ezért az általa vallott nyelvfilozófiát mentalizmusnak nevezzük⁹. Ezzel szemben a strukturalizmus nyelvfilozófiája a nyelvet elsődlegesen társadalmi létezőként értelmezte, mint olyan szabályok összességét, amelyek a nyelvközösség tagjainak megegyezése alapján vannak érvényben (azaz konvencionista nyelvelméletet vallott magáénak).

A kognitív nyelvészetnek két nagy, egymással szembenálló vonulatát különbözteti meg az irodalom¹⁰. Az egyik oldalt azok a kutatók alkotják, akik úgy vélik, az emberi megismerő képességek rendszere **több, részben önálló, egymástól világosan elkülönülő**, bár egymással kommunikáló és együttműködő részrendszerre — ún. modulra — tagolódik, azaz vannak olyan szabályszerűségek, amelyek csak az egyik részrendszer működésére jellemzők, az összes többiére viszont nem. Az így felfogott kognitív képességek közül az egyiket alkotja a nyelvi rendszer, amely viszont (legalábbis az ezen az oldalon elhelyezkedő kutatók többsége szerint) önmaga is különálló (fonológiai, szintaktikai, szemantikai stb.) részrendszerekből tevődik össze. Ezt a vonulatot **modularizmusnak** nevezzük. A modularista kognitív szemantikai elméletek azt feltételezik tehát, hogy a nyelvi kifejezések értelmezését (illetve értelmes kifejezések létrehozását) egy **önálló** szemantikai rendszer irányítja. A céljuk ennek megfelelően azoknak a szabályoknak a feltárása, amelyek speciálisan a **szemantikai rendszer** működését határozzák meg.

A másik oldalon azok a kutatók állnak, akik szerint az emberi kogníció **tagolatlan, összefüggő egész**, azaz a különböző kognitív képességeket — az érzékelést éppúgy, mint a gondolkodást és a nyelvet — ugyanazok az igen absztrakt és általános érvényű szabályszerűségek irányítják. A nyelv nem különül el tehát az egyéb kognitív képességektől, különösen pedig a gondolkodástól nem, hanem szorosan kapcsolódik azokhoz, elválaszthatatlan tőlük. Ez az elmélet **holizmus** néven ismert. A holisztikus vonulatot követő szemantikák értelemszerűen elvetik a nyelvi (lexikális) szemantikai tudás és az ún. enciklopédikus tudás (a világról alkotott ismereteink összessége) különválasztását, és előszeretettel foglalkoznak azokkal a kérdésekkel, amelyek kapcsán megfigyelhető a különböző (szerintük csak a leírás szintjén, önkényesen meghatározható, de reálisan nem létező) részrendszerek — pl. a szintaxis és a szemantika — kölcsönhatása. A céljuk kézenfekvő: azokat az emberi kognícióra **általánosan jellemző** szabályszerűségeket keresik, amelyek a nyelvhasználatban, így a kifejezések értelmezésében is szerepet játszanak. A holisztikus kognitív szemantikák így többé-kevésbé közvetlenül az emberi gondolkodással kapcsolatos kérdésekre keresnek választ; azt vizsgálják pl., hogy hogyan kategorizáljuk a világot a nyelv segítségével, és ez a kategorizálás hogyan befolyásolja a gondolkodásunkat. Az említett általános kognitív szabályszerűségek közül az egyik legnépszerűbb, legintenzívebben kutatott az ún. fogalmi metafora, amely mind a nyelvben, mind a gondolkodás, illetve az érzelmek körében érvényesül¹¹.

A kognitív jelentéstan általában — függetlenül attól, hogy a két említett vonulat közül melyiket fogadja el az adott kutató — a különböző komplexitási szintű kifejezések megalkotását és értelmezését lehetővé tevő **elménkben tárolt szemantikai struktúrákat** igyekszik rekonstruálni (ami nem más, mint a kognitív nyelvészet programjának egy specifikus témára, a jelentésre való szűkítése). Ahogy a kognitív nyelvelmélet, a szemantikaelmélet is egy hármas kérdésfelvetésből indul ki ennek kapcsán: Első kérdése, hogy hogyan vannak elménkben **reprezentálva** a szemantikai információk (tehát milyen **struktúrák** és milyen rájuk operáló **szabályok** vannak elménkben). A második kérdés, hogy hogyan

⁷ Azaz azt, hogy milyen folyamatok során jön létre a kompetenciaként adott tudás alapján a performancia.

⁸ Különösen érvényes ez a BLOOMFIELD neve által fémjelzett behaviorizmusra, amely a nyelv létrehozását — mint közismert — „fekete doboznak” tekintette, közvetlenül megismerhetetlennek tartotta, és ezért nem is foglalkozott vele.

⁹ A mentalizmus megjelenése a nyelvészetben mindenekelőtt CHOMSKY munkásságához köthető, l. különösen (1968/1995, 1975).

¹⁰ L. pl. SCHWARZ (1992), KIEFER (1994).

¹¹ A fogalmi metafora fogalmához és jelentőségéhez l. az I. rész 4. fejezetét, továbbá KÖVECSSES (1998)-at és JÄKEL (1997)-et.

sajátítjuk el ezeket az információkat. A harmadik pedig, hogy hogyan **használjuk fel** őket a konkrét nyelvi megnyilatkozások létrehozásakor és értelmezésekor¹².

A kognitív szemantika különösen nagy figyelmet szentel a nyelv **kreatív** használatával kapcsolatos témáknak. Kiemelt helyen szerepel céljai között (a KATZ–FODOR-elmélet egyik örökségeként¹³, illetve általában a generatív grammatika hatására) annak megmagyarázása, hogy hogyan tudunk olyan szemantikailag jólformált mondatokat létrehozni és értelmezni, amelyeket korábban soha nem hallottunk. Egy másik kedvelt témája a rendszeres (vagy szabályos) poliszémia jelensége, amelynek modellezésére az utóbbi másfél évtizedben számos javaslat született¹⁴, valamint a kifejezések nem tulajdonképpeni értelmük szerint való különböző használatai (metafora, metonímia stb.).

---

¹² L. BIERWISCH (1983b).

¹³ A KATZ–FODOR elmélet hatásáról a kognitív jelentésstanra I. GEERAERTS (1988).

¹⁴ A jelenség talán legátfogóbb bemutatását I. APRESJAN (1973). A poliszémia problémájának megoldására szánt elméletek közül különösen fontosak a holisztikus megközelítéshez kapcsolódók (vö. LAKOFF 1987), a BIERWISCH-féle kétszintű szemantika (amelyről alább, a II. fejezetben részletesebben szólok), valamint PUSTEJOVSKY munkássága (l. különösen 1995), aki a számítógépes nyelvészet felől vizsgálja a kérdéskört.

0.2. Adataim forrása

A vizsgálat kifejtése előtt említést érdemel a feldolgozandó nyelvi anyag forrásának a kérdése. Az I. részben szereplő példákat jelentős részben magam alkottam, és gondosan véleményeztettem őket anyanyelvi beszélőkkel. Hogy a felvett adatok minél megbízhatóbbak legyenek, igyekeztem nemcsak saját példákra, hanem nyelvi korpuszokra is támaszkodni. Felhasználtam az ÉKsz.-et, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nagyszótári korpuszát is (a továbbiakban NSzK.).

A feldolgozandó nyelvi anyag sajátos jellege miatt különösen a *száj* metaforikus jellegű használati lehetőségei kapcsán volt szükség a nyelvi példák fokozott ellenőrzésére. Ugyanis mivel e használatok jellegzetesen beszélt nyelvek, és sem irodalmi, sem publicisztikai szövegekben nem fordulnak elő, illetve mivel arra is kíváncsi voltam, hogy e használati típus csak bizonyos tárgyakhoz kötötten fordul-e elő, illetve kreatív módon is alkalmazható-e, korpuszok és egyéb független források igénybevételére **nem volt lehetőség**. Hogy mégis minél megbízhatóbb adatokat szerezzek ezzel kapcsolatban is, **megnevezési tesztet** dolgoztam ki. A tesztet személyes interjú során végeztem el az adatközlőkkel. A feladatsor részleteit és a nyert eredményeket terjedelmi megfontolásból nem közlöm, de eredményeit a megfelelő fejezetben következetesen felhasználtam.

0.3. Munkám további felépítése

Írásom I. részében arra törekszem, hogy a *száj* szó **nem idiomatikus** használatának lehetőség szerint teljes körét **áttekintsem**, és előzetesen, egyelőre adott szemantikai elmélettől függetlenül **rendszerezem**. II. részében pedig megkísérlem a vizsgált szó **szemantikai reprezentációjának** felvázolását egy választott kognitív szemantikai elmélet, mégpedig a kétszintű szemantika által kínált keretben. Míg a második részben hangsúlyozottan a kétszintű szemantika terminológiáját alkalmazom, az elsőben számos kifejezést preteoretikusan használok, nem téve kísérletet sem ezek értelmének pontosabb meghatározására. Különösen említést érdemelnek az így használt következő kifejezések: *szó, lexéma, metafora, metonímia, jelentés, jelentésösszetevők, kontextus*.

A nyelvi adatok első részbeli elemzése során a kognitív nyelvelmélet és szemantika bizonyos alapvető feltevéseit követem és terminológiáját (*fogalom, reprezentáció, konceptualizáció, kategorizáció* stb.) alkalmazom. Megközelítem ennek megfelelően tulajdonképpen csak annyiban elméletfüggetlen, hogy nem foglalom állást egy bizonyos kognitív elmélet mellett vagy ellen, megállapításaim zömét e tágabb kereten belül **általánosan értelmezhetőnek** szánom. Hangsúlyozandó viszont, hogy különbséget teszek nyelvi szemantikai tudás és nyelven kívüli világismeret (ún. enciklopédikus tudás) között, illetve pragmatikai és szemantikai jelenségek között, mivel úgy vélem, ezek a különbségtételek meglehetősen közkeletűek a nyelvészeti szakirodalomban. Több elmélet elutasítja viszont ezeket — különösen a holisztikus kognitív szemantikák —, így elemzésem elméletfüggetlensége ebből az irányból tekintve is korlátozott.

A második részben szereplő kifejtés során feltételezek az olvasó részéről bizonyos jártasságot a formális szemantika alapvető feltevései és legfontosabb leíró eszközeinek működése terén¹⁵.

0.4. Az adatok előzetes csoportosítása

0.4.1. Hogy az I. részben szereplő részletes elemzésre már eleve bizonyos szempontok alapján megrostált és rendezett adathalmaz birtokában vállalkozhassunk, első közelítésként célszerű röviden áttekintenünk, hogy nagy vonalakban milyen használatai vannak a *száj* szónak. Lényegében négy használati lehetőséget különíthetünk el:

1. A *száj* az emésztőcsatornának a fejen található kezdeti nyílása, a mögötte levő üreggel együtt. Ezen belül megnevezhetjük így az ajkakát (*kifestette a száját*), valamint a szájüreget is (*kiöblíti a száját*).

2. Száj lehet valamely üregnek, üreges testnek, szervnek a nyílása (pl. *a zsák, kulacs szája*).

3. A *száj* szerepelhet végül olyan idiomatikus kifejezésekben, szólásokban és közmondásokban, amelyek a beszéddel kapcsolatosak. Ilyenek pl.: *jár a szája; tartja a száját; befogja a száját; a szájá-*

¹⁵ Ezek összefoglalását l. pl. a DOWTY – WALL – PETERS (1981) tankönyvben.

ba adja a szót; a számból vette ki a szót; megégeti a száját; csak szájjal segít; szájába rág (valakinek valamit); a szájára ül (valakinek); a szájára vesz (valakit); befagyott a szája (O. Nagy 1994: Sz 21); sima a szája (uo. Sz 35); Akkora a szája, mint a bécsi kapu. Kirojtosodik a szád.

4. Végül szerepel elszórtan különböző egyéb idiomatikus kifejezésekben, szólásokban, közmondásokban, pl. *tátja a száját; elgörbüli a szája; megnyalja a száját utána.* Ezek a fordulatok rendre különböző érzéseket kísérő jellegzetes mozdulatokra utalnak (azaz metonimikusan motiváltak).

Míg a 4. csoport jelentés szempontjából heterogén, az első hármat felfoghatjuk úgy, mint a *száj* szó **három különböző jelentését** (ezt teszi pl. az ÉKsz.). Felmerül a kérdés, hogy a lexéma jelentésspektromának e három nagy egységre való tagolása ideálisnak tekinthető-e, vagy más tagolás esetleg megalapozottabb lehet-e. Ennek megválaszolása a további, részletesebb elemzések feladata lesz, végső választ csak a II. részben fogok javasolni. Bizonyos előzetes megállapításokat viszont már most tehetünk e kérdéssel kapcsolatban:

0.4.2. Először is azonnal szembevetendő, hogy a 2. jelentés az 1.-vel hozható összefüggésbe, ahhoz képest **másodlagosnak** tekinthető: az emberi száj fizikai megjelenése mintául szolgál valamely egyéb üreges tárgy nyílásának megnevezésére. A 3. jelentés ('a beszéd szerve') ilyen módon nem kapcsolódik sem az 1.-höz, sem a 2.-hoz. Az 1.-höz hasonlóan az emberi testrésze vonatkozik, de annak nem fizikai valóját, hanem egy jellegzetes és fontos funkcióját helyezi előtérbe: a beszédet.

Míg az 1. és 2. jelentésben a *száj* szóelőfordulás jól körülhatárolható szemantikai tartalommal egészíti ki a kontextus jelentését, és így — legalábbis durva közelítésként — érvényes rá a kompozicionalitás elve¹⁶, a 3. alatt kizárólag olyan előfordulásokat találunk, ahol egy a *száj*-t tartalmazó, formailag komplex kifejezés metaforikus vagy metonimikus értelmezést kap, amely jelentésnek **nem alkotja részét a száj jelentése**; a kompozicionalitás elve — mint az **idiomatikus kifejezések** kapcsán általában — nem érvényesül¹⁷. A *száj* szóra vonatkoztatva ez azt jelenti: míg az 1. és 2. jelentésben való előfordulásaira meg tudunk adni parafrázist (*ajak, szájüreg*; illetve *nyílás*), addig a 3. pont alá sorolt esetekben ez nem lehetséges. Maga a *száj* az idiomatikus kontextusokon belül nem hordoz olyan szemantikai információt, amely beépülne az egész kifejezés jelentésébe úgy, hogy azon belül elkülöníthető egységet alkosson. Ha egy olyan körülírást alkalmazunk, hogy itt a *száj* 'a beszéd szerve'-ként szerepel (l. pl. ÉKsz.), ezzel ennek megfelelően nem a *száj* jelentését adjuk meg a megfelelő kifejezésekben, hanem csupán gyakorlati segítséget nyújtunk ezek értelmezéséhez (pl. nyelvtanuló számára). Nem maga a *száj* hordozza ezekben a beszéddel kapcsolatos szemantikai információt, hanem **az egész kifejezés** jelentése függ össze a beszéddel.

Felmerül a kérdés, hogy ha a *száj* szó nem vesz részt az említett idiómák jelentésének felépítésében, mivel magyarázható az, hogy tökéletesen **motiválnak érezzük** a *száj* szó megjelenését ezekben a kifejezésekben, szemben az olyan, az átlagos beszélő számára motiválatlan idiómákkal, mint amilyen pl. a *csütörtököt mond*, amely jelentésének semmi köze sincs sem a hét napjához, sem a beszéléshez. Nos, amennyiben az idiomatikus kifejezés jelentésén belül nem tartunk elkülöníthetőnek a *száj*-hoz rendelhető részt, ezáltal a legkevésbé sem állítjuk azt, hogy a *száj* szónak semmi köze sincs a

¹⁶ A **kompozicionalitás elve** a szemantika egyik leglényegesebb, legerősebb központi hipotézise. Azt mondja ki, hogy a **komplex kifejezések jelentése az öt felépítő kifejezések jelentésének és összekapcsolásuk módjának függvénye** (a függvény szót szigorú értelemben véve, amely egyértelmű meghatározást jelent). A kompozicionalitás elve a formális szemantika felépítésének létfontosságú feltétele, és a természetes nyelvi szemantikai elméletek jelentős része is (bár többnyire fenntartásokkal és csak munkahipotézisként) elfogadja. Megjegyzendő viszont, hogy a holisztikus kognitív szemantikák — elsősorban éppen azért, hogy az idiómákat is kezelni tudják — elutasítják a kompozicionalitás elvét mint a természetes nyelvek legfontosabb szemantikai szabályszerűségét, és helyette a gyengébb **motiváltság**-hipotézist képviselik (vö. LAKOFF 1987 több helyen, de különösen 346–8), amely szerint a komplex nyelvi kifejezések jelentését a részeik motiválják (eszerint nem algoritmizálható a komplex kifejezések jelentésének felépítése az egyszerűbbekből).

¹⁷ Az idiómák szemantikai státuszához l. különösen CRUSE (1986: 37–45). Említésre méltó e kérdés kapcsán RUHL munkássága (l. különösen 1989), aki azt a kérdést veti fel, hogy az általában idiomatikusnak tekintett kifejezések jelentése valóban nem részeik jelentésének függvénye-e, számos érdekes példát hoz fel e hagyományos nézet ellen, és egyszersmind azt állítja, hogy a valódi idiómák sokkal ritkábbak, mint gondolnánk.

Amennyiben egy szemantikaelmélet elfogadja a kompozicionalitás elvét, az idiómákat **szemantikai szempontból** elemezhetetlen, elemi egységekként kell felfognia. Az idiómák jelentését egy ilyen keretben a mentális szótár egyenként rögzíti (így szemantikai szempontból a lexémákkal egyenértékűek).

kérdéses kifejezések értelmezéséhez. Sokkal inkább arról van szó, hogy e kifejezéseknek nem az idiomatikus (az említett esetekben metafora vagy metonímia által létrejött), hanem a kompozicionálisan felépülő **szó szerinti** jelentésében működik közre a *száj* mint összetevő¹⁸. A szó szerinti jelentés pedig a metaforikus jelentésnek mindenképpen alapjául szolgál valamilyen szinten¹⁹. A kérdéses idiomatikus kifejezések szó szerinti olvasatában — értelemszerűen — a *száj* is szó szerinti (1.) jelentésben szerepel, tehát a megfelelő testrésze utal. Ehhez a testrészhez viszont többek között kapcsolódik az a képzet is, hogy rajta keresztül beszélünk; ez pedig **kellőképpen motiválja** az egész kifejezés metaforikus olvasat szerinti jelentését. Amennyiben elfogadjuk a nyelvi szemantikai és a nyelven kívüli enciklopédikus tudás különválasztását, azt mondhatjuk a fentebbiek értelmében, hogy a *száj* lexémához tartozó elméleti szemantikai reprezentációban nincs elraktározva a ‘beszéd szerve’ információ, amely közvetlenül hozzájárulna az idiomatikus kifejezések jelentéséhez, hanem a szájhoz kapcsolódó (nyelven kívüli) fogalmi ismereteinkben lelhető fel az.

Mindezek tükrében összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a fentebb 3. használati lehetőségként felsorolt kontextusokban a beszéddel kapcsolatos jelentés **nem magához a száj előfordulásaihoz kapcsolódik**, hanem az azokat tartalmazó komplex kifejezések egészéhez. Ezek az előfordulások az idiomatikus jelentésre nézve **szemantikailag üresek**, így a *száj* lexéma jelentésének további elemzése során eltekinthetünk tőlük.

0.4.3. A következőkben a *száj*-nak előbb az 1., majd a metaforikus jellegű 2. jelentését fogom megvizsgálni, és arra a kérdésre keresem a választ, hogy fentebb megadott értelmezések előreláthatólag közvetlenül felhasználhatók-e a lexéma szemantikai reprezentációjának rekonstrukciója során, vagy szükségesek-e módosítások.

Az 1. jelentéshez rendelt körülírással (*az emésztőcsatornának a fejen található kezdeti nyílása, a mögötte levő üreggel együtt*) kapcsolatban felmerül a gyanú, hogy bár kétségtelenül egyértelműen azonosítja a száját, aligha felelhet meg annak a szemantikai információnak, amely elménkben a *száj* lexémához van rendelve, ti. szakszerű jellegű, anatómiai szakkifejezést (*emésztőcsatorna*) is tartalmaz. Intuitíve érezzük, hogy aki képes használni a *száj* szót, **nem ezekre az ismeretekre támaszkodik**, hanem valamilyen más használati szabályra, amely nem foglalható könnyen szavakba. Ezt a jelenséget — hogy ti. a nyelvben vannak mind könnyen definiálható, mind pedig nagyon nehezen körülírható jelentésű, mindazonáltal teljesen automatikusan használt szavak — a jelentéstan jól ismeri. Az előbbi csoportot névleges, az utóbbit természetes kifejezéseknek (*nominal*, ill. *natural kind terms*) nevezik²⁰. Míg a névleges kifejezéseket gyakran **definíciójukon** keresztül tanuljuk meg, de legalábbis igen könnyen definiáljuk (ilyenek pl. bizonyos tudományos terminusok), a természetes kifejezések jelentését nem tudjuk ilyen módon leírni, és nem is definíció által, hanem valami más módon (pl. rámutatással) sajátítjuk el őket.

¹⁸ Ennek kapcsán megjegyzendő, hogy a kifejezések idiomatikus és metaforikus vagy metonimikus volta, illetve nem idiomatikus és szó szerint értelmezett volta között nincs általánosan érvényes összefüggés: Idiómák lehetnek szó szerint értelmezett kifejezések is (ilyenek pl. a *nyomozást folytat*-féle funkcióigés szerkezetek), másfelől természetesen a metaforikus kifejezések nem mind idiomatikusak (l. pl. a *száj* fentebb megadott 2. jelentését).

¹⁹ A szó szerinti és a metaforikus értelmezések viszonyáról a különféle metaforaelméletek különbözőképpen vélekednek. A SEARLE nevéhez fűződő pragmatikus metaforaelmélet úgy véli, hogy mint minden kifejezésnél, egy metafora hallatán (bármilyen jellegű is az) mindig a szó szerinti jelentésből indulunk ki, úgy próbáljuk értelmezni. Ha a — szűkebb vagy tágabb — kontextus nem engedi meg a szó szerinti értelmezést, mert a megnyilatkozás úgy valamilyen oknál fogva értelmezhetetlen (pl. összeegyeztethetetlen elemeket, ellentmondást stb. tartalmaz), úgy a befogadó kísérletet tesz nem szó szerinti (metaforikus, metonimikus, ironikus stb.) értelmezésekkel, míg nem talál egy olyat, amelyet megfelelőnek ítél. A szó szerinti értelmezés tehát a pragmatikus elmélet szerint mindig együtt jár a metaforikussal, megelőzi azt.

A kognitív metaforaelmélet (l. az I. 4. szakaszt) ellenben úgy véli, hogy az ún. konvencionális metaforákat (tehát a nem költői, nem kreatív, hanem szokásosan használt, mindennapi, gyakran idiomatikus jellegű metaforákat) közvetlenül metaforikusan értelmezzük (és alkotjuk meg), a használat során nem tesszük meg a kitérőt a szó szerinti jelentés megalkotása felé. A szó szerinti értelmezés csak a diakróniában előzi meg és motiválja a metaforikusait; bár legtöbbször (a nem teljesen holt metaforák esetén) tudatosítható a metafora szó szerinti olvasatához való kötődése, ez nem a metafora „rendeltetészerű” használata során történik meg.

E két szélső álláspont további kifejtését és összevetését l. JÄKEL (1997: 107–15).

²⁰ E két fogalomhoz l. CRUSE (1986: 140–1), illetve részletesebben SCHWARTZ (1979).

A *száj* lexéma e szempont alapján világosan a természetes kifejezések csoportjába tartozik, használatát nyilván nem irányíthatja olyan — tudományos jellegű fogalmat is tartalmazó — szabály, mint a megadott definíció. Kérdés viszont, hogy akkor hogyan jellemezhetjük a *száj* szó jelentését. Alapvetően **két lehetőség** van adva: egyfelől feltételezhetnénk azt, hogy a *száj* jelentésének megadására az ilyen jellegű körülírások eleve **alkalmatlanok**, másfelől pedig azt, hogy elvben megfelelőek, csak gondosabban kell **motiválnunk** (nyelvhasználatbeli tények alapján is) az általunk megadott leírást.

a) Az első megoldás szerint azt mondhatnánk, hogy a *száj* a SZÁJ fogalmára utal, amely fogalmi rendszerünkön belül **önálló, független, elemi** — tehát nem más fogalmakból összetett — **egység**. Ez esetben azt mondhatnánk, hogy a *száj* szó jelentése egyszerűen ‘száj’, minden további adat, amellyel ezt kiegészítjük, nem a lexéma által hordozott szemantikai információt jellemzi, hanem a szájnak mint objektumnak (a szó denotátumának) a tulajdonságait sorolja fel.

Amellett, hogy a SZÁJ-t elemi, „primitív” fogalomként értékeljük, egy súlyos érv szól: a 2. alatti használatok megléte. Az, hogy a *száj*-nak — számos más testrésznévhez hasonlóan — van ilyen metaforikus jellegű, másodlagos használata, és ezek a használatok igen elterjedtek a világ nyelveiben, talán univerzálisak is, valószínűsíti, hogy igen alapvető, egyszerű konceptuális egységről lehet szó. A metaforikus használat ugyanis csak akkor lehetséges — amint ezt a kognitív metaforaelmélet is megfogalmazta az egyirányúság elveként²¹ —, **ha a megnevezésre használt fogalom egyszerűbb**, az ember számára ismertebb, megszokottabb, mint a megnevezett. E kérdésre alább, a metaforaelmélet kapcsán ismét ki fogok térni²².

b) A másik lehetőség, hogy a *száj*-t **komplex** (más fogalmakból összetevődő) fogalmi egységre utaló lexémának tartjuk. Ez esetben a javasolthoz hasonló leírási eljárással (tehát gyakorlatilag jelentésösszetevőkre való felbontással) legalábbis elvben **megfelelően jellemezhetnénk** jelentését. A fő érv, amely alapján emellett érdemes állást foglalnunk, bizonyos, az I. részben részletesebben elemzendő, sajátos nyelvi használatbeli jelenségekre épül. A *száj* elsődleges, az emberi testrészeire utaló használatán belül ugyanis legalább kétféle használati módot figyelhetünk meg, amelyek kapcsán a *száj* előfordulásait *ajak/ajkak*-ként, illetve *szájüreg*-ként parafrázálhatjuk. A kétféle használati módhoz, amint a későbbiekben megfigyelhetjük, a *száj* (mint testrész) konceptualizációjának két világosan elkülönülő módja kapcsolódik: egyrészt a ‘szájnyílást elzáró akadály’, másrészt a ‘szájüreg mint tartály’-olvasat. Egy harmadik önálló konceptualizálási mód a ‘szájnyílás’.

Ha az előbbi megoldást választanánk, e három olvasatot nem tudnánk egymástól elválasztani, a *száj* egyjelentésű szónak minősülne (ti. a jelentése mindig egyszerűen ‘száj’). Az alábbiakban bemutatott adatok alapján viszont helyesebbnek látszik a *száj* **poliszémként** való értékelése. Ehhez viszont arra van szükség, hogy az AKADÁLY, a TARTÁLY, illetve a NYÍLÁS fogalmaknak szerepet tulajdonítsunk a *száj* szó jelentésének felépítésében, azaz elfogadjuk, hogy az nem elemi egység.

0.4.4. Az I. részben az imént felsorolt használati módokat a kellő megbízhatóságú elméleti feldolgozást lehetővé tevő alapossággal fogom elemezni, az ‘akadály’ és a ‘nyílás’ olvasatokat összevonva, a ‘tartály’-t ezektől elválasztva. Újabb fejezetben vizsgálom a *száj*-t mint állatok megfelelő testrészeinek a megnevezését, valamint szintén külön a 0.4.1. alatt a 2. pontban megadott használatokat. Ezt a tagolást viszont **csupán a jobb áttekinthetőség** érdekében alkalmazom, és **ezen túl semmilyen elméleti jelentőséget nem tulajdonítok neki**. Az olvasatoknak az általam választott elmélet keretében tudatosan elvégzett rendszerezésére csak a II. részben, az adatok felsorolását és elemzését követően lesz lehetőség.

²¹ L. JÄKEL (1997: 57–64); l. még alább, az I. rész 3. fejezetben.

²² Felhozhatunk ennek az alternatívának az alátámasztására egy másik, valamivel gyengébb érvet is: A természetes kifejezések — éppen mivel nem definíciójuk révén denotálnak — a nyelvfilozófiai szakirodalom (vö. különösen SCHWARTZ 1979) szerint a tulajdonnevekhez hasonlóan ún. **merev jelölők**, azaz denotátumaik köre minden lehetséges világban azonos (ehhez l. KRIPKE 1972). Bár úgy vélem, igen nehéz olyan világot elképzelni, ahol a *száj* nem az emésztőcsatorna kezdeti nyílása (talán egy olyan mitikus világra gondolhatnánk a leginkább, amelynek istenei teljesen emberszerűek, viszont nem táplálkoznak), a *száj* szó megítélésem szerint valószínűleg merev jelölőnek mondható. Amennyiben ez így van, és amennyiben egy kifejezés merev jelölő volta kizárja azt, hogy valamely definíció határozza meg denotátumainak körét, mindebből az következik, hogy a tárgyalthoz hasonló (definíciószerű) jelentésleírások elvben sem jellemezhetik adekvát módon a *száj* szó jelentését.

I. A száj szó használati lehetőségei

1. A száj mint 'nyílás' és 'akadály'

A lexéma első használati módja, amelyet meg fogok vizsgálni, a száj **nyílásának**, illetve a nyílást körülvevő **ajkaknak** a megnevezése. Ilyen értelemben használjuk a *száj*-t a következő mondatokban:

- (1) *János megharapta a száját.*
- (2) *Juditnak szép szája van.*
- (3) *Kirúzsozta a száját.*
- (4) *Csücsöríti a száját.*
- (5) *Ebéd után megtörölte a száját.*
- (6) *A fogorvosnál nagyra tátotta a száját.*

Az (1–4) mondatokban a *száj* előfordulása a jelentés megváltozása nélkül **felcserélhető** az *ajak* szóval:

- (7) *János megharapta az ajkát.*
- (8) *Juditnak szép ajka van.*
- (9) *Kirúzsozta az ajkát.*
- (10) *Csücsöríti az ajkát.*

(T1) Ha egy szó behelyettesíthető egy másikkal a kontextus jelentésének megváltozása nélkül, ez azt jelenti, hogy a két szó egymás szinonimája. Ha két szó jelentése nem azonos, akkor bizonyosan nem helyettesíthetők be így egymással. Amennyiben egy A szó csak **bizonyos kontextusokban**²³ helyettesíthető be a vele szinonim B szóval, míg másokban nem, valószínűsíthető (bár nem bizonyos), hogy az A szó **többértelmű** (tehát polyszém vagy homonim). Ez a jelenség képezi az alapját a többértelműség diagnosztizálására szolgáló ún. **szinonimatesztnek**²⁴.

Míg az (1–4) mondatokban a *száj* behelyettesíthető az *ajak* szóval anélkül, hogy a jelentés bármennyire is megváltozna, az (5) és (6) mondatban ez a behelyettesítés nem lehetséges:

- (11) *Ebéd után megtörölte az ajkát.*
- (12) ? *A fogorvosnál nagyra tátotta az ajkát/ajkait.*

A (11) véleményem szerint szemantikailag nem rossz, viszont nem teljesen azonos jelentést hordoz, mint az (5) mondat. A (12) szemantikailag rendhagyó.

1.1. Probléma: Miért nem végezhető el a behelyettesítés az (5) példában?

1.2. További adatok: Miben áll az eltérés az (5) és a (11) példák jelentése között? Megítélésem szerint míg az *ajak* szó csak magukra a szájüregbe vezető nyílást elzáró ajkakra vonatkozhat, a *száj* amellett, hogy ezt is kifejezheti, utalhat (mint az (5) mondatban is) az arcnak egy nagyobb részére, a tulajdonképpeni száj környékére is, amelyet felülről az orr, alulról az áll határol²⁵.

Ez a tény viszont kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt feltételezhetnénk azt, hogy a *száj* szó az 'ajkak' és az 'ajkak környéke' jelentésekre nézve többértelmű. A *száj* szó az (5) mondatban az utóbbi jelentésben szerepel, ezért ha behelyettesítjük az *ajak* szóval (amely nyilván az előbbi jelentést hordozza), a mondat jelentése (a kompozicionalitás elvének megfelelően) megváltozik. Ennél a feltételezésnél intuitíve elfogadhatóbbnak tűnik viszont az, hogy a *száj* szó nem többértelmű, és az, hogy a *száj*

²³ Itt is, mint a továbbiakban is kizárólag a **nem idiomatikus** kontextusokról beszélek, ezért pontosabb lenne *bizonyos nem idiomatikus kontextusok*-at mondani.

²⁴ CRUSE (1986: 54–7). Itt CRUSE elemzi azokat az okokat is, amelyek azt eredményezik, hogy egy szó bizonyos kontextusokban nem helyettesíthető be a szinonimájával, aminek következtében a szinonimateszt nem teljesen megbízható, közvetett többértelműségi tesztnek minősül.

²⁵ Ennek köszönhető, hogy kiválóan értelmezhető a következő mondat (bár kétségkívül kissé excentrikus ember-ről szól):

(L1) *Ebéd után megtörölte a száját, különös figyelmet szentelve az ajkainak.*

környékére is utalhat, **metonimikus kiterjesztés** következménye. Ugyanez a kiterjesztés (véltetően a *száj*-énál eleve specifikusabb jelentésénél fogva) nincs megengedve az *ajak* szó esetében.

1.3. Megoldás: A (11) mondat jelentése valószínűleg nem azért változik meg az (5) mondatéhoz képest, mert a *száj* szó többértelmű egy ‘ajkak’ és az ‘ajkak környéke’ jelentésre nézve, hanem azért, mert a *száj* szó a metonimikus kiterjesztések más körét engedi meg, mint az *ajak* szó.

2.1. Probléma: Miért nem végezhető el a behelyettesítés a (6) példában?

Ahhoz, hogy ezt a tényt megmagyarázhassuk, érdemes megfigyelnünk egy másik nyílást jelentő szó — például az *ajtó* — viselkedését.

2.2. További adatok: Az *ajtó* értelemszerűen **egy tárgy**, amely helyiségek vagy épületek elzárására szolgál, mint a következő mondatokban:

(13) *Mindig bezárom az ajtót, ha elmegyek otthonról.*

(14) *Az asztalos kiemelte az ajtót a keretéből.*

A ‘nyílást elzáró akadály’ jelentésen kívül viszont az *ajtó* szó utalhat **magára a nyílásra** is (azaz poliszém):

(15) *János ott áll az ajtóban.*

(16) *Az ajtóból szólt vissza.*

(17) *Benéztem az ajtón, aztán továbbmentem.*

Ezek a mondatok arra utalnak, hogy a **nyílást** bizonyos esetekben **megnevezhetjük az őt elzáró akadály nevével**.

A *száj* a jelek szerint **ehhez hasonlóan viselkedik**: az (1)–(5) mondatokban ‘akadály’-ként, a (6)-ban viszont megítélésem szerint ‘nyílás’-ként szerepel²⁶.

2.3. Megoldás: A *száj* **többértelmű** a ‘szájnyílást elzáró akadály’ és a ‘szájnyílás’ olvasatokra nézve. Az (1–5) mondatokban az előbbi jelentést hordozza, ezért helyettesíthető be a vele azonos jelentésű *ajak* szóval. A (6) mondatban ellenben ‘szájnyílás’ jelentéssel szerepel (amely nem azonos az *ajak* szó jelentésével), így ott a behelyettesítés nem megengedett (vö. (T1), fentebb)²⁷.

Bár intuícióm szerint a (6)-ban a *száj* valóban ‘nyílás’, és nem ‘szájüreg’ jelentést hordoz (az ‘akadály’ jelentés a behelyettesítési teszt alapján kizárható), és az *ajtó* párhuzamos példái alapján láthatuk, hogy ez a használat nem is lenne szokatlan, a *száj* ‘nyílás’ olvasatával kapcsolatban felmerülnek bizonyos problémák is:

3.1. Probléma: Miért nem használható a *száj* ‘nyílás’ értelemben bizonyos esetekben, ahol párhuzamos példák alapján lehetségesnek kellene lennie?

3.2. Adatok:

(18) *Benéztem az ajtón / az ablakon / a kulcslyukon.* Azonban:

(19) ? *A fogorvos benézett a száján.* ‘szájnyílás’

(20) *A fogorvos benézett a szájába.* ‘szájüreg’

(21) *Benyúltam az ablakon és kivettem az asztalról a kalapácsot.* Azonban:

(22) ?? *A fogorvos benyúlt a száján és kihúzta a fogát.* ‘szájnyílás’

(23) *A fogorvos benyúlt a szájába és kihúzta a fogát.* ‘szájüreg’

²⁶ Akad egyéb eset is, ahol az utóbbi használatot érhetjük tetten: ez a *kicsúszott a száján* idiomatikus fordulat (szó szerinti értelmezésében). Az nyilvánvaló, hogy a *száj* itt nem ‘szájüreg’-ként szerepel (akkor ugyanis *kicsúszott a szájából*-nak kellene lennie), azt viszont nehezebb igazolni, hogy nem ‘ajak’ értelemben. A behelyettesítési teszt (az *ajak*-kal való felcserélés) végrehajthatóságát ugyanis a kifejezés idiomatikus jellege erősen korlátozza. Hasonlóképpen *szájnyílás* jelentésben szerepel a *száj* megítélésem szerint a *befogja a száját* és a *nagy a szája* fordulatokban is (szó szerint értelmezve).

²⁷ Természetesen e deduktív magyarázat helyett stipulálhatnánk akár egyszerűen azt is, hogy a *kitát* ige szóközi bejegyzésében ki van kötve az, hogy csak a *száj* szóval kollokációban fordulhat elő (bár az (56) példa — 1. alább — ez ellen szól). Eszerint az *ajak*-kal való behelyettesíthetőséget nem szemantikai, hanem kollokációs megkötések okozták.

Az *-On* útvonalat jelölő határozórag (többek között) **nyílást jelentő** főnevekhez csatlakozik, így a (18, 21) példákban is. A *száj*-hoz viszont az e példákkal analóg kontextusokban nem csatlakozhat az *-On* rag, tehát a szó a kérdéses kontextusokban nem fordulhat elő ‘szájnyílás’ jelentésben (19, 22), hanem — amint az inessivusrag is jelzi, amely ‘tartály’ jelentésű főnevekhez kapcsolódik — csak ‘szájüreg’ jelentésben használhatjuk (20, 23). A *száj* szót tehát csak a kérdéses tevékenységek **célpontjának** megnevezésére használhatjuk ezekben a kontextusokban, útvonaluk leírására viszont nem.

3.3. Előzetes hipotézis: E jelenség alighanem azzal függhet össze, hogy míg az ablak, illetve az ajtó mint nyílás mögött van egy másik, a cselekvő tartózkodási helyétől elválasztott tér, amely magában foglalja a kérdéses cselekvés célpontját, és amely **világosan különbözik az ajtótól**, illetve ablaktól, a *száj* mint nyílás sajátja, hogy (ismét a cselekvőhöz viszonyítva) mögötte olyan üreg van, amely feltehetőleg konceptuálisan **nem különül el élesen** a szájtól mint nyílástól (és amelyet szintén *száj*-ként jelölünk meg). Ez alapján azt várhatjuk, hogy a *száj* kérdéses használata nem tűnne szokatlannak olyan kontextusokban, ahol a cselekvés célpontja nem a szájban van, azaz (kissé informálisan megfogalmazva) a *száj* „mögött” nem *száj* van. Valóban ezt tapasztalhatjuk a következő mondatokban, ami alátámasztja előzetes hipotézisünket:

3.3.1. Az előzetes hipotézist alátámasztó adatok:

(24) *Bedugtam a mosogatókefét az üveg száján, és kisúroltam a belsejét.*

(25) *Az orvos a szondát a beteg száján dugta be, és az orrán húzta ki.*

(A 24. példa a *száj* metaforikus, nem testrésznévi használatát példázza; l. a 3. fejezetet.)

3.4. További adatok: A nyelvhasználat alapján általában megfigyelhető, hogy a cselekvéseknek rendszerint **a célpontját helyezük figyelmünk fókuszába, útvonalát kevésbé tartjuk fontosnak**. Utóbbit általában csak akkor fejezzük ki, ha valamilyen okból fontosnak tartjuk specifikálását (ha a közlés szempontjából releváns információt képvisel), pl. ha a célpont egyelőre nem is feltétlenül ismert (18). Általában azt a tendenciát figyelhetjük meg, hogy ha az útvonalból egyértelműen következik a célpont, akkor **a célpontot fejezzük ki**, az útvonalat nem. Erre utalnak a (18–25) mondatok, valamint a következők:

(26) *Bedugtam a kulcsot a kulcslyukba / ?? a kulcslyukon és elfordítottam.*

(27) *Benéztem a barlangba / ? a barlang száján.*

Az első mondat különösen azért érdekes, mert az, hogy a *kulcslyuk* szó *-On* ragos alakját itt szemantikailag hibásnak — *-bA* ragos alakját viszont elfogadhatónak — érezzük, míg a (18) mondatban éppen az *-On* ragos alak szerepelt helyesen, **pontosan párhuzamba állítható** a *száj* viselkedésével: láttunk olyan kontextusokat, amelyekben a *száj -bA* ragos alakja elfogadható, *-On* ragos alakja nem (19–20, 22–23), illetve másfelől olyanokat is, ahol *-On* ragos alakja elfogadható (24, 25). Ennek alapján valószínű, hogy a kérdéses példákban megfigyelhető jelenségek valószínűleg nem csupán a *száj* valamilyen idioszinkratikus jellegzetességéből erednek, hanem általánosabb okuk van.

A *kulcslyuk* szó viselkedésének magyarázata — a fentebb elmondottak értelmében — az lehet, hogy míg a (18)-ban a *kulcslyuk* mint útvonal előtérbe helyezhető, ugyanis fontos információt hordoz, ez a (26)-ban nem lehetséges, mivel az útvonal megegyezik a célponttal (mindkettő a *kulcslyuk*, amelyet mint nyílást, illetve mint „tartályt” ugyanazzal a nyelvi elemmel is nevezünk meg), és így **hozzá képest nem hordoz információt**.

A (27) mondat nem elfogadható változatát hipotézisem szerint szintén azért érezzük furcsának, mert a *barlang szája* mint útvonal (a fenti példákhoz hasonlóan) egyértelműen meghatározza a célpontot, és így azt kell kifejeznünk. Hasonló okból viszont azt várnánk, hogy a (24) mondat is helytelen legyen. Azt, hogy ez nem áll fenn, talán a magyarázza, hogy különböző predikátumok különböző mértékben engedik meg, illetve korlátozzák az útvonal kifejezését. E kérdés viszont nem tartozik a jelen dolgozat tárgykörébe, tisztázásához további vizsgálatok szükségesek.

3.5. Megoldás: Azt, hogy a *száj* nem használható ‘nyílás’ értelemben a (19, 22) mondatokban, valószínűleg egy **általánosabb kognitív szabály** okozza, amely azt mondja ki, hogy a cselekvéseknek jelöletlen esetben a célpontjára összpontosítunk, útvonalát kevésbé tartjuk fontosnak. Az útvonalat csak akkor fejezzük ki, ha az valamilyen lényeges információt képvisel (pl. ha nincs is célpontja a cselekvésnek). Mivel viszont a *szájnyílás*on való átnyúlás normális esetben (így a kérdéses példákban

is) a szájüregbe nyúlással azonos, az útvonal megjelölése nem tartalmazna semmilyen lényeges információt, így ez az általánosabb törvényszerűség zárja ki a (19, 22) mondatokat.

Összetett szókat is találunk, amelyek *száj* tagja a ‘szájnyílás’, illetve az ‘ajak’ jelentést hordozza. Ilyenek a következők: *szájnyílás*²⁸; *száj(kontúr)ceruza* ~ *ajak(kontúr)ceruza*.

Felmerül a kérdés, hogy ha az *ajak* és a *száj* lexémák a tárgyalt jelentésben jóformán azonos módon viselkednek, és így szinonimnak tekinthetők (azaz az *ajak* használati lehetőségeinek halmaza részhalmozát képezi a *száj* használatiáénak), miért van szüksége a nyelvnek az *ajak* lexémára. E kérdés megválaszolása további, nem feltétlenül csak szemantikai (hanem stilisztikai, nyelvtörténeti stb.) vizsgálatokat is igényelne. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a) az európai nyelvekben (így az angolban, a németben, az oroszban, a franciában, a spanyolban stb.), de több nem európaiban is (pl. az osztyákban) van külön szó a szájra és az ajkakra, valamint b) az angol gyermekeken végzett szókinces-elsajátítási vizsgálatok azt mutatják, hogy a *lip(s)* ‘ajkak’ szó elsajátítása igen korán megtörténik, nem sokkal a *mouih*-é (‘száj’) után (esetenként akár előtte is)²⁹. Ezek a tények arra utalnak, hogy az ajkak valamilyen okból különösen relevánsak az ember számára, és így világos, hogy külön megnevezésük is kialakult³⁰.

2. A száj mint ‘tartály’

A *száj* másik használati módja a ‘szájüreg’ jelentésben való használata. Ebben a jelentésben rendszerint inessivusi formában használjuk e lexémát, ami arra utal, hogy egészen más jellegű konceptualizációról van szó itt, mint az előző esetekben, ti. nem a NYÍLÁS vagy az AKADÁLY, hanem a TARTÁLY fogalma alá soroljuk be a szájat.

A TARTÁLY (angolul CONTAINER) a kognitív pszichológia által legtöbbször vizsgált fogalmak egyike, amely — mind a holisztikus, mind a moduláris — kognitív szemantikai vizsgálatokban is nemegyszer szóba kerül. LAKOFF és köre szerint a legalapvetőbb, igen absztrakt és egyszerű, percepciósi megalapozottságú fogalmak, az ún. képzetsémák (angolul *image schemata*) egyike, amely az ember számára korai gyermekkor óta jól ismert³¹. A tartályt valamilyen határoló veszi körül (angolul *boundary*), amely a környezetet két részre: a tartályon kívülre és belülre osztja fel. Minden tárgy vagy benne foglaltatik (teljes egészében vagy csupán részlegesen) a tartályban (ekkor beszélünk tartalmazásról), vagy rajta kívül áll. A TARTÁLY-fogalom rendkívüli kognitív jelentőségét mutatja többek között például az, hogy a kategorizációt (tapasztalataink rendszerezését, csoportosítását) is az ismeretek tartályokba való rendezéseként modelláljuk a kategorizációnak mind a mindennapi, mind pedig a tudományos elméleteiben (így pl. a matematikai halmazok a tartály tipikus példáját képviselik)³². A TARTÁLY-fogalom nyelvi kifejeződése a magyarban az inessivus, más nyelvekben pedig az ennek megfelelő tartalmat hordozó szerkezetek.

Említést érdemel, hogy a tartályoknak két jellemző állapotuk van: a nyitott és a zárt. A zárt tartály megvédi tartalmát a külső hatásoktól, kívülről hozzáférhetetlenné téve azt, és egyszersmind korlátozza mozgási szabadságát, míg a nyitott tartály (amelynek határoló felületén egy vagy több nyílás található)

---

²⁸ E helyen megjegyzendő, hogy míg a *száj* ‘ajak’ jelentésben való előfordulásai — amint láttuk — felcserélhetők az azonos jelentést hordozó *ajak* szóval, a ‘szájnyílás’ értelemben való előfordulásainak a *szájnyílás* szóval való felcserélése nem lehetséges:

(L2) ?? *A fogorvosnál nagyra tátotta a szájnyílását.*

A behelyettesíthetőség hiánya a *szájnyílás* szó szaknyelvi jellege miatt nem cáfolja azt a megállapítást, hogy e környezetben a *száj* szó ‘szájnyílás’-ként szerepel; l. ezzel kapcsolatban a 4. problémát.

²⁹ L. ANDERSEN (1978: 360–1). Bár ezt nem vizsgáltam, igen valószínűnek tartom, hogy a magyar *ajak* lexéma használata jóval korlátozottabb az angol *lip*-éhez képest, és bizonyára elsajátítása is később megy végbe.

³⁰ Bár a feltételezés kissé elhamarkodottnak tűnhet, felvethető, hogy e különleges fontosság vajon nem az ajkak rendkívül nagy szenzoros érzékenységével (l. PENFIELD híres — bár vitatott — térképét a szenzoros agykéreghegyekről, idézi pl. SAGAN 1977/1990), és az ettől nyilván nem független kiemelkedő erotikus jelentőségükkel függ-e össze.

³¹ Vö. JOHNSON (1987 passim, de különösen 18–40).

³² LAKOFF (1987: 272, 456–9).

ezt a funkciót (legalábbis a nyílás irányában) nem látja el. Ennek kapcsán világos, hogy a NYÍLÁS-fogalom a TARTÁLY-sémának van alárendelve, annak része (hasonlóan a TELE, az ÜRES és sok egyéb alapvető fogalomhoz).

A *száj* TARTÁLY-kénti használatát például a következő mondatokban láthatjuk:

(28) *János a szájába vette a cukrot.*

(29) *János a szájába vette a ceruzát.*

(30) *Ne beszélj tele szájjal!*

(31) *A fogorvos benézett a szájába.*

A (28)-as és a (29)-es mondat bizonyos magyarázatot igényel, ti. világos, hogy itt a tartalmazásnak **két különböző módjáról** van szó. Míg a (28)-ban nyilván a szájüreg foglalja magába a tárgyat, a (29)-ben ez a nyelven kívüli tényeket tekintve nem egyértelmű, lehet az ajak vagy talán a szájnyílás is. Ennek megfelelően felmerül a kérdés:

4.1. Probléma: A (29) példában a *száj* szó ‘szájüreg’, ‘ajak’ vagy ‘szájnyílás’ jelentésben szerepel?

4.2. Adatok: A probléma megoldásának érdekében mindenekelőtt a *száj* szó **szinonim szavakkal való behelyettesítését** vizsgálom meg e kontextusban.

Míg ha a *száj* szót ‘ajak’ értelemben használtuk, az *ajak* szóval való behelyettesítésre rendszerint — jelentésváltozás nélkül — volt lehetőség, a ‘szájüreg’ jelentésben való előfordulásainak a *szájüreg* lexémával való behelyettesítése nem jár a kívánt eredménnyel, ti. ott is negatív eredményt ad, ahol pedig lehetségesnek kellene lennie a felcserélésnek, azaz a (28) mondat esetében:

(32) ? *János a szájüregébe vette a cukrot.*

(33) ? *János a szájüregébe vette a ceruzát.*³³

Ugyanez áll a (30)-as mondatra is, míg a (31)-es érezhetően sokkal jobb a felcserélés után, mint ezek. E jelenség magyarázata az enyhén **szaknyelvi** jelleg lehet. A *szájüreg* szó (bár köznyelvinek mondható) világosan kevésbé szabadon használható, mint akár a *száj*, akár az *ajak*, és így ha nem orvosi (vagy fonetikai) jellegű kontextusban szerepel, szokatlanak tűnik. Ez a megkötés elsődlegesen alighanem **pragmatikai**, és nem szemantikai jellegű lehet³⁴. Egy kevésbé meggyőző szemantikai magyarázatot is találhatunk e jelenségre: mivel a szemantikai rendszer nem tűri meg a **tautologikus** (pleonasztikus) szerkezeteket³⁵, a *száj* mint tartály (tehát inessivusi formában) pedig jelöletlen esetben eleve ‘szájüreg’-et jelent, a nyelv nem érzi szükségesnek, hogy lexikailag is kifejezze ezt a pontosítást.

A *szájüreg* szóval való felcserélés lehetetlensége alapján mindenesetre nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a *száj* a (29) példában ‘szájüreg’ jelentésben szerepel.

Az *ajak* szóval való behelyettesítés sem lehetséges, ami pedig a releváns esetekben (vö. (1–4) példák) kivétel nélkül elvégezhető volt:

(34) ? *János az ajkába vette a ceruzát.*

Így az ‘ajak’ olvasat feltehetőleg kizárható.

³³ Érdekes jelenség, hogy ha ehhez a mondathoz mégis próbálunk valamilyen jelentést hozzárendelni, úgy gondoljuk el az általa leírt szituációt, hogy a *száj* teljesen magában foglalja a ceruzát. Bár ez azáltal is lenne magyarázható, hogy a *szájüreg* csak olyankor használható, ha **teljes tartalmazásra** utal, e magyarázat nem tűnik szerencsésnek, ugyanis nem tudok egyéb olyan ‘tartály’-t jelentő kifejezésekről, amelyek ilyen módon lennének meghatározva. Talán inkább arról lehet szó, hogy mivel e mondat nem a standard megfogalmazással (29) él, megpróbálunk olyan interpretációt keresni, amely az attól való eltérést kellőképpen indokolja. A *szájüreg* a tágabb jelentésű (és e kontextusban várt) *száj*-jal szemben csak a ‘tartály’ jelentést hordozhatja, ezért ebben az irányban próbáljuk értelmezni a mondatot, mégpedig a jelek szerint a TARTÁLY jelentésösszetevőt hangsúlyozandó úgy, hogy hozzá **prototipikus megvalósulását**, a teljes bennfoglalást rendeljük hozzá.

³⁴ Így a (32) és a (33) mondatok esetében nem az általam rögzített értelemben használom a ?-eket, ti. nem szemantikailag, hanem pragmatikailag hibás kifejezésnek a megjelölésére. Megjegyzendő, hogy pl. CRUSE, aki nem tesz különbséget szemantika és pragmatika között, az itt megfigyelhető anomáliatípust — a hibás regiszterválasztáson vagy egyéb kollokációs szabályok megsértésén alapuló ún. nem helyénvalóságot (inappropriateness) — is szemantikai hibaként értékeli (1986: 100-3, 107).

³⁵ CRUSE (1986: 100-8).

A *száj* mint ‘szájnyílás’ olvasat kizárása ennél nehezebb. Amint láttuk, ezt az olvasatot elsősorban intuitív ítéletek, analóg példák, valamint az *ajak* szóval való behelyettesítés lehetetlensége alapján valószínűsítettük (vö. 2. probléma). A behelyettesítések itt sem végezhetők el, intuíciónk pedig bizonytalan abban a tekintetben, hogy hogyan értelmezzük ezeket az adatokat.

4.2.1. Összegzés: A *száj* szó szinonim szavakkal való behelyettesíthetőségének vizsgálatával nem sikerült olyan információkat nyernünk, amelyek alapján meggyőző módon megoldható lenne a probléma. Kizártuk viszont azt a lehetőséget, hogy a *száj* a (29)-ben ‘ajak’ olvasattal szerepel.

4.3. Módosított probléma: A (29) példában a *száj* szó ‘szájüreg’, vagy ‘szájnyílás’ jelentésben szerepel?

4.4. További adatok: A kérdéses mondatban a *száj* -*ba* ragos formában szerepel. A -*ba* rag csak olyan főnevekhez kapcsolódik, amelyek (a fentebb körüljárt értelemben) ‘tartály’-t jelentenek. A *szájüreg* mindenképpen tartály, így ez nem okoz problémát. Kérdés viszont, hogy a *szájnyílás*, illetve általában a nyílások konceptualizálhatók-e TARTÁLY-ként; amennyiben nem, a ‘szájnyílás’ jelentés a (29) példában is kizárható lenne.

A (15, 16) példák — amelyeket itt megismétlek — ellenben igazolják, hogy legalábbis bizonyos nyílások valóban konceptualizálhatók TARTÁLY-ként:

(15) *János ott áll az ajtóban.*

(16) *Az ajtóból szólt vissza.*

Ezen az úton tehát nem tudtuk egyértelműen kizárni azt a lehetőséget, hogy a *száj* a (29) példában ‘szájnyílás’ olvasattal szerepel. Másfelől viszont lényeges, hogy **nem találunk egyéb független példákat**, ahol ez az elvi lehetőség a *száj*-ra nézve is fennállna, azaz a *szájnyílás* TARTÁLY-ként lenne konceptualizálva.

Végül mivel azt is tapasztaltuk, hogy a *száj* mint ‘szájnyílás’ használata egyéb környezetekben meglehetősen ritka és **korlátozott**, úgy vélem, megalapozottabb, ha a (29) mondatban található előfordulást ‘szájüreg’-ként értelmezzük. Ez ellen esetleg fel lehetne hozni azt az érvet, hogy a *szájüreg* a ceruzának valójában csak egy részét tartalmazza. Ez az ellenvetés viszont nyilvánvalóan nem releváns, ti. a tartályok általi részleges tartalmazást más esetekben is ugyanúgy fejezi ki a nyelv, mint a teljeset:

(35) *János a kezében tartott egy üveggolyót.*

(36) *János a kezében tartott egy esernyőt.*

4.5. Megoldás: A (29)-ben található *száj* szóelőfordulás lehetséges olvasatai közül az ‘ajak’ az *ajak* lexémával való behelyettesíthetlensége miatt kizárható. A ‘szájnyílás’ olvasat kizárására egyértelmű érvet nem találtam, viszont mivel ez az olvasat aránylag ritkán fordul elő, továbbá mivel nem tudok olyan egyéb kontextusokról sem, amelyekben a *száj* szó ‘szájnyílás’ értelemben inessivusi formában szerepelne (tehát a *szájnyílás* TARTÁLY-ként lenne konceptualizálva), úgy vélem, a *szájüreg* jelentés mellett foglalthatunk állást.

5.1. Probléma: A *száj* szó ‘szájüreg’, ‘ajak’ vagy ‘szájnyílás’ jelentésben szerepel a következő kontextusokban?

5.2. Adatok:

(37) *Péter kinyitotta a száját.*

(38) *Péter becsukta a száját.*

Tudjuk, hogy a *nyit* ige angol megfelelője (*open*) két különböző módon használható: egyfelől szerepelhet vonzataként az az **akadály**, amelynek megszüntetése a nyitás, másrészt pedig az a **körülzárt tér** is, amelyet kinyitnak³⁶. Ugyanez a kettősség megfigyelhető a magyarban is, és a *becsuk* ige kapcsán is:

(39) *Kinyitottam / becsuktam az ajtót / ablakot.*

(40) *Péter kinyitotta / becsukta a szobát / a szekrényt.*

---

³⁶ BOSCH (1992).

A száj nyitása, ill. zárása e két lehetőség közül elvileg bármelyiket képviselheti: elképzelhetőnek látszik mind az, hogy e kontextusokban a *száj* mint ‘nyílást elzáró akadály’ (‘ajak’), mind pedig az, hogy mint ‘tartály’ (‘szájüreg’) jelenik meg³⁷. Az utóbbi feltételezés helytállóságát a következő behelyettesítés lehetetlensége valószínűsíti:

(41) ? Péter kinyitotta az ajkát / ajkait.

(42) ? Péter becsukta az ajkát / ajkait.

Felvethető viszont az a lehetőség, hogy a (41) mondatot csak azért nem érezzük elfogadhatónak, mert a *kinyit* ige csak a *száj*-jal kollokációban fordul elő, az *ajak*-kal nem. Mondhatjuk helyette ellenben azt, hogy

(43) Péter szétnyitotta az ajkait.

E mondat jelentése azonban nem azonos a (37)-ével, ti. csak egyirányú implikáció áll fenn közöttük: (37)-től (43) felé³⁸. A *kinyit* és a *szétnyit* ezek szerint nemcsak kollokációs lehetőségeikben térnek el egymástól, hanem jelentésükben is, a (43) mondat nem a (37) megfelelője. A (37) mondatban a *száj* **nem cserélhető fel** az *ajak* szóval a jelentés megváltozása nélkül, következésképpen valószínűleg nem ‘ajak’ olvasattal szerepel itt.

Hasonló, bár kevésbé egyértelmű a helyzet a (42) példa kapcsán. E példában a *száj* szintén nem volt behelyettesíthető az *ajak* szóval, ellenben elfogadható a következő mondat:

(44) Péter összezárta az ajkait.

Talán — különösen a (43) példa esetével is összevetve — mondhatjuk azt, hogy a (44) mondat sem azonos jelentésű a (38) mondattal: míg a (38) preszupponálja, hogy a száj előzőleg nyitva volt, a (44) ettől eltérő helyzetet preszupponál: hogy ti. az ajkak szét voltak nyitva. Egyrészt ezért, másrészt pedig annál az oknál fogva, hogy a *kinyit* ige esetében — amelyet pedig egyszerűen a *becsuk* ige reverzív párjának érzünk — elvetettük a *száj* ‘ajak’ olvasatát, a (38) példában is ezt tehetjük.

A *száj* a (37)-ben és a (38)-ban a *szájüreg* szóval sem helyettesíthető be, viszont amint a 4. probléma kapcsán elmondottak alapján belátható, ez a tény a problémánk szempontjából semmilyen releváns információt nem hordoz.

5.3. Megoldás: A *száj* szónak a *kinyit* igével összeférhető olvasatai — az ‘ajak’ és a ‘szájüreg’ — közül **az előbbit kizártuk**, az utóbbi ellen szóló adatot nem találtunk, ebből következően a (37) példában a *száj* ‘szájüreg’ jelentésben szerepel. Ugyanezt állapíthatjuk meg — részben a *kinyit* igével kapcsolatos érvelésre támaszkodva — a (38) példa kapcsán is.

Bár az eddig áttekintett adatok és érvek megítélésem szerint kellőképpen alátámasztották azt a hipotézist, amely szerint a *száj* szónak a felsorolt három olvasatát különböztethetjük meg, és a *száj* szó ezekre az olvasatokra nézve nem pusztán általános jelentésű, hanem többértelmű³⁹, még egy igen gyakran alkalmazott és érdekes tesztelési eljárással is meg szeretném erősíteni ezt a hipotézist.

6.1. Probléma: Igazolható-e a *zeugmateszt* néven ismert eljárás segítségével, hogy a *száj* szó az ‘ajak’, a ‘szájnyílás’ és a ‘szájüreg’ jelentésekre nézve többértelmű?

6.2. Adatok:

(T2) Ha egy szót egy adott kontextusban egyszerre két különböző jelentésében használunk, ez általában azt eredményezi, hogy a létrejövő megnyilatkozás szemantikailag hibás lesz. A röviden (ám kissé pontatlanul) így összefoglalható jelenséget hagyományosan **zeugmának** nevezzük⁴⁰. Pl.:

³⁷ A 2. probléma kapcsán láhattuk, hogy az *ajtó* ‘nyílás’, illetve ‘nyílást elzáró akadály’ olvasatai párhuzamba állíthatók a *száj* megfelelő olvasataival (a ‘szájnyílás’-sal, illetve az ‘ajak’-kal), az általam használt TARTÁLY és a BOSCH által használt KÖRÜLZÁRT TÉR konceptuális egységek igen nagy közelsége (talán egybeesése) pedig belátható, így közvetlenül kapcsolódhatok BOSCH érveléséhez.

³⁸ A (43) által leírt cselekvés nem feltétlenül jelent az ajkak olyan mértékű eltávolodását, hogy a szájüreget elzáró akadály megszűnjön. Így, míg a (41) implikálja a cselekvés kulminálásának időpontjára az *A szája nyitva van* propozíciót, a (43)-ról ez nem mondható el.

³⁹ E két fogalom elkülönítéséhez l. CRUSE (1986: 50–4), valamint QUINE (1960/1980: 228–33).

⁴⁰ L. CRUSE (1986: 13), SZABÓ – SZÖRÉNYI (1988: 144–5).

(45) ? *Felhúztam a farmeromat és az ébresztőórát.*

Ezt a fajta deviációt rendszerint felhasználják a poliszémia nem egyértelmű esetekben való diagnosztizálására⁴¹.

Tekintsük a következő példákat:

(46a) *János kinyitotta a száját, és beletette a cukrot / a ceruzát.*

(46b) ? *János megharapta a száját, aztán beletette a cukrot.*

(46c) ?? *János a ceruzával megszúrta a száját, aztán beletette.* ti. 'a ceruzát a szájába'

A (46a) példában **nem lép fel zeugma**, mivel mind a *beletesz* — amely 'tartály'-t jelentő illativusi helyhatározói bővítményt kíván —, mind pedig a *kinyit* ige (l. az 5. probléma megoldását) a *száj* szó 'szájüreg' olvasatát aktiválja⁴².

A (46b) és (46c) mondatok ellenben világosan zeugmatikusak. Ennek oka, hogy a két állítmány a *száj* szó **eltérő olvasatait** követeli meg: a *megharap*, illetve a *megszúr* az 'ajak', a *beletesz* ellenben a 'szájüreg' olvasatot.

Hasonló jellegű a (47c) mondat is:

(47a) *Júliának ki van festve a szája.*

(47b) *Júlia szája belülről tele van sebekkel.*

(47c) (?) *Júlia kifestett szája belülről tele van sebekkel*⁴³.

A *kifestett* jelzöt a *száj* 'ajak' jelentésű előfordulásaival használjuk, a *belülről* csak a 'szájüreg' használatához kapcsolódhat.

A következő példa értelmezése bizonytalan:

(48) *János kitátotta a száját, és beletette a cukrot / a ceruzát.*

A *beletesz* ige a *száj* szó 'szájüreg' olvasatát aktiválja, a *kitát* ellenben (a 2. probléma javasolt megoldása szerint) a 'szájnyílás' olvasatot, mégsem lép fel zeugma. Ez alapján legalábbis felvethető, hogy a 2. probléma javasolt megoldása (amely egyébként aránylag meglehetősen gyenge érveken alapul: intuitív ítéleteken és egy analógiás érvelésen) nem helytálló, és a *száj* a (6) kontextusban 'szájüreg' jelentésben szerepel. A zeugma elmaradásának viszont **nincs** igazán erős **bizonyító ereje**, mivel viszonylag gyakran fordul ilyen elő olyan esetekben is, amikor a kontextus különböző elemei világosan eltérő olvasatokat követelnek meg egy adott szótól⁴⁴. E jelenségre mind a mai napig nem sikerült magyarázatot találni.

6.3. Megoldás: A zeugmateszttel igazolni tudjuk, hogy a *száj* szó 'szájüreg' és 'ajak' jelentéseire nézve többértelmű. Nem találtam ellenben olyan példákat, ahol a zeugmateszt segítségével szembe lehetett volna állítani a 'szájnyílás' olvasatot e két másik olvasat bármelyikével. Ennek oka vélhetően az, hogy — mint már volt róla szó — a 'szájnyílás' olvasat csak igen ritkán, kevés kontextusban fordul elő.

Egyéb 'tartály'-t jelentő szavakkal kapcsolatban általában megfigyelhetjük, hogy a kérdéses szóval nemcsak arra a térfogatra utalhatunk, amely tartalmazza a tartályba helyezett objektumokat, hanem a **tartály határolójára is:**

(49) *Károly megfoltozta a zsákot.*

(50) *Kifestettük a szobát.*

(51) *Tamás eltörölgette a tányért.*

A *száj* e tekintetben sem tér el a 'tartály' jelentésű szavaktól, és megnevezheti a szájüreg falát:

⁴¹ E teszt azonban — más poliszémiastesztekhez hasonlóan, l. ZWICKY – SADOCK (1975) — nem mindig ad olyan megoldást, amely az egyéb adatokkal is összeegyeztethető.

⁴² Ez az eredmény egyszersmind megerősíti az 5. probléma javasolt megoldását is.

⁴³ Az ehhez hasonló példák elfogadhatóságáról megoszlik az általam megkérdezett beszélők véleménye. Vannak, akik szerint minden további nélkül elfogadhatók, viszont olyanok is, akik bizonytalanok, illetve akik szerint rosszszak.

⁴⁴ Érdekes példák találhatók erre BIERWISCH (1983a: 93)-ban.

(52) *Erika megszúrta a száját a villával.*

Ez a határolós használat annyira összefonódik minden ‘tartály’-t jelentő szóval, hogy **aligha tart-hatjuk külön olvasatnak**; sokkal inkább a ‘tartály’ olvasat egyik alkalmazási módját képviseli. Ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy ha egy kontextusban egyszerre szerepel a *száj* ‘szájüreg’ és ‘száj-üreg határolója’ jelentésben, nem lép fel zeugma⁴⁵.

E fejezet témája kapcsán még egy szokatlan eset említést érdemel: a *száj* nyílását elzáró akadály (az ajak) bizonyos kontextusokban maga is konceptualizálható TARTÁLY-ként:

(53) *Istvánnak a szájába ment egy tüske.*

Az ‘ajak’ és ‘szájnyílás’ használatokhoz hasonlóan a *száj* ‘szájüreg’ olvasata kapcsán is találunk olyan szóösszetételeket, amelyek *száj* eleme ezt az olvasatot hordozza. Ilyen pl. a *szájpadlás*, a *szájvíz* és a *szájtükör*. A világosan köznyelvi *szájvíz*-ben a *szájüreg* szóval való behelyettesítés nem lehetséges, az orvosi munkához tartozó *szájtükör*-ben jóval elfogadhatóbbnak érezzük. Bár talán a *szájpadlás*-ban is az utóbbihoz hasonló lehetőséget várnánk, a *szájüregpadlás* egyértelműen rossz. Ezt az összetétel tautologikus jellegével magyarázhatjuk: mivel a *szájpadlás*-ban a *száj* részt kontextusa (a felülről zártágra utalva) eleve a TARTÁLY fogalma alá sorolja be, másrészt az *üreg* is tartalmaz egy TARTÁLY jelentésösszetevőt, ez utóbbi felesleges, és így a teljes összetételt hibásnak érezzük.

3. A *száj* mint az állat tápcsatorna-nyílásának megnevezése

A *száj* szót nem az emberi testrész megnevezésére is használjuk. Az egyéb használati módok közül először azt célszerű megvizsgálni, amikor a *száj* bár testrészre utal, de nem emberére, hanem állatéra.

Az állat táplálékfelvevő nyílásának megjelölésére a mai magyar nyelvben szinte kizárólagosan a *száj* szó használatos⁴⁶:

(54) *a kutya / macska / ló / hal / kígyó szája.*

Bár a *pofa* szó is hordozta történetileg ‘az állat szája’ (pontosabban: ‘az állat szája és annak környéke’) jelentést⁴⁷, ma már a köznyelvben így gyakorlatilag nem használjuk, hanem csak az emberi testrészre utalhat közvetlenül (pl. *Fogd be a pofád!*), illetve metaforikus fordulatokban (pl. *nagy a pofája*), többnyire az illető testrész tulajdonosa iránt érzett ellenszenv vagy rosszállás kifejezéseként⁴⁸. Kivételt képeznek olyan összetételek, amelyekben a *pofa* még őrzi az ‘állat szája’ jelentést, így pl. a *pofazacskó*. Rendszerint viszont összetételekben is a *száj* szerepel ebben a funkcióban:

(55) *szájkosár, száj- és körömfájás, szájszerv.*

⁴⁵ Pl. a következő mondatban:

(L3) *Judit megszúrta a száját a villával, amikor beletette a krumplit.*

⁴⁶ Kivételt képeznek ez alól a madarak; mind a *csőr* szó szemantikája, mind pedig a CSŐR fogalma teljesen elkülönül a szájétól, így ezzel a jelen tanulmányban nem foglalkozom.

⁴⁷ Arra, hogy az állatok száját nem az ember szájának megnevezésére szolgáló, hanem egy másik lexémával nevezik meg, több nyelvben van példa; így pl. a németben is, ahol a *Mund* ‘emberi száj’ és a *Maul* ‘állati száj’ lexémák állnak egymással szemben.

⁴⁸ Említést érdemel, hogy e használati mellett a *pofa* szónak él (mégpedig viszonylag gyakori) egy ‘arc’ jelentésű használat is, mint a következő mondatokban:

(L4) *És a kormos pofájú tégláégetők?* (NSzK.)

(L5) *És az sem vigasztal, hogy nem látom már ocsmány pofájukat [...].* (NSzK.)

A *pofa* ezekben a kontextusokban gyakorlatilag mindig felcserélhető a *kép* lexémával, annak tökéletes szinonimája, így pl. a *nem ég le a pofájáról a bőr* idiomatikus fordulatban is. A *pofa* jellegzetessége, hogy — vélhetően az utóbbi, ‘arc’-kénti használat alapján — kialakult metonimikusan (rész-egész típusú átvitel) az ‘ember’ jelentése is, pl.

(L6) *A kis pofa megint csak nevetett [...].* (NSzK.)

(L7) *Tegnap találkoztam a boltban azzal a pofával, akivel tavaly kirándultunk.*

E további használatok részletesebb elemzése azonban igen messzire vezetne témámtól, így ezekkel a továbbiakban nem foglalkozom.

Bár a *pofá*-t használhatjuk állat (elsősorban emlős) szájának megnevezésére, ez a *száj* használatához képest mindig jelölt esetet képvisel (ti. vagy negatív minősítést hordoz, vagy kiemeli, hogy az adott állat szája különösen nagy méretű), pl.:

(56) *A cápa nagyra tátotta a pofáját.* (de: *Háromszög alakú fogai több sorban helyezkednek el [a cápa] szájában.* — LÉNÁRD 1992: 46.)

Ellenkező esetben, egészen kis állatról (57) vagy nem emlősről (rovarról: 58 a; halról: b; egyebekről: c) beszélve erre nincs lehetőség:

(57) *? az egér pofája* (de: *a patkány pofája*)⁴⁹,

(58a) *? a hangya / ? a szarvasbogár / ? a szúnyog pofája,*

(58b) *? a harcsa / ? a bálna pofája*⁵⁰,

(58c) *? az éti csiga / ? a giliszta / ? a selyemhernyó pofája.*

7.1. Probléma: A *száj* szó állatokra való alkalmazásakor annak használati szabálya egyszerűen megadható ‘táplálékfelvevő nyílás’-ként, vagy ennél esetleg speciálisabb elemzésre van szükség?

7.2. Adatok: Az utóbbi lehetőség mellett szól az a jelenség, hogy **nem beszélhetünk minden állatnál** (a madarakat, illetve egyéb csőrös állatokat, mint amilyen a polip, leszámítva) *száj-ról*. Míg az (54) alatti példák nem tűnnek szokatlannak, az (59) alattiak mindenképpen furcsák, a (60) alattiak pedig nem használhatók:

(59) *? a giliszta / ? a szarvasbogár / ? a hangya szája,*

(60) *?? a szúnyog / ?? a tengeri sünn / ?? a medúza / ?? a papucsállatka szája.*

Ez alapján nyilvánvaló, hogy a *száj* jelentése nem pusztán a táplálkozásra való utalást foglalja magában, hanem egyéb jelentésösszetevőket is tartalmaz.

7.3. Megoldás: Az egyszerű ‘táplálékfelvevő nyílás’ információnál komplexebb a *száj* szó használati szabálya, amely az állatok megfelelő testrészének megnevezését szabályozza: Ha az állatnak van **kitüntetett fejrésze**, ahol elhelyezkedik a táplálékfelvevő nyílása, amely **nyitható-zárható** (és az emberi szájhoz hasonló módon mozog), valamint az emlősállatokéhoz **alakilag hasonló**, a táplálékfelvevő nyílás minden további nélkül nevezhető *száj-nak*; így pl. beszélhetünk *a csiga szájá-ról*. Ha az illető szerv nem ilyen jellegű, de az állatnak van többé-kevésbé jól elkülöníthető feje, a *száj* használata szokatlan, de lehetséges (pl. *? a hangya szája*). Ha viszont az állat nem rendelkezik felismerhető fejrésszel, és/vagy a táplálékfelvevő szerv alakja nagymértékben eltér az emlősállatok szájától (mint a szúnyog fullánkyszerű szívókája), az egyáltalán nem nevezhető *száj-nak* (60). Összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy a *száj* szó használhatósága különböző állatok táplálékfelvevő nyílásának megnevezésére **kontinuumot** alkot, prototipikus⁵¹ szerveződésű.

Érdeemes megfigyelni azt, hogy a biológia mint szaktudomány hogyan jár el a kérdéses állati testrészek elnevezésekor. A *száj*-ként való megjelölés kizárólag a gerincesek (kivéve a madarak) esetében használatos. Az egyéb állatok kapcsán általában *szájnyílás-ról* beszélnek, ami körülírásnak tekinthető, és két dolgot foglal magában: a) a megnevezett szerv funkcionális tekintetben hasonlít a szájra, ám b) mégsem néz ki „tulajdonképpen” szájnak, ezért nem akarjuk közvetlenül annak nevezni (tehát egy **funkcionális** és egy **perceptuális** szempont konfliktusát tapasztaljuk). Amikor a nyílásjelleg sem szembetűnő, mint a rovaroknál, *szájszerv-ről* beszélnek (ami szintén az előbbi módon bontható ki).

⁴⁹ Feltűnő, hogy a hörcsög kapcsán *pofazacskó-ról* beszélünk, *pofá-ról* ellenben nem. Ez is mutatja a *pofazacskó* sajátos (kövület jellegű) státuszát.

⁵⁰ A bálnát az ember által elsődlegesen alkalmazott és a nyelvhasználatot meghatározó mindennapi (naiv, nem tudományos) taxonómia szerint egyértelműen halként kategorizáljuk.

⁵¹ **Prototipikus** szerveződésűnek mondjuk (tömören összefoglalva) azokat a kategóriákat, amelyek **nem rendelkeznek világos határokkal**; e kategóriáknak vannak bizonyos központi, egyértelműen hozzájuk rendelhető képviselői, valamint e központtól egyre távolabb eső tartományai, amelyekbe a kategória egyre kevésbé tipikus képviselői tartoznak. A prototipikus kategóriák talán leggyakrabban említett példája a MADÁR fogalma: központi tartományában olyan madarak találhatók, mint a vörösbecg vagy a rigó, ettől távolabb olyanok, mint a tyúk, a gólya, a bagoly vagy a kacska, még távolabb, a perifériához közel pedig olyanok, mint a pingvin és a strucc. A prototípuselmélethez l. még a következő összegző munkákat: KLEIBER (1993), TAYLOR (1995).

Egy igen érdekes példát is találunk: a pillangók szájszervét *pödörnyelv*-nek hívják; itt a száj alakjától való nagy eltéréshez egy sajátos funkcionális eltávolodás is társul (és a nyelvhez való közeledés mindkét szempontból), ami elegendő ahhoz, hogy a megszokott megnevezés teljesen átadja a helyét. Szintén érdekes az egysejtűek táplálékfelvevő nyílásának a megjelölése: a *sejtszáj*. Ez alighanem a *cipőtalp*, *asztalláb* és hasonló összetételekkel összevethető kifejezés, amelynek a háttérben (azokhoz hasonlóan) analógiás szerkezetű metafora áll, amely a következőképpen bontható ki: „a megnevezett dolog úgy viszonyul a sejthez, mint a száj énhozzám”. A kapcsolat itt kizárólag funkcionális.

4. A száj mint tárgyak részének a megnevezése

Ismét egy lépéssel eltávolodva a *száj*-nak a szinkroniában is elsődlegesnek tekinthető testrésznévi használatától, ki kell térnünk e lexéma egy (elemzésünkben utolsó) jelentésére; arra, amelyet a bevezetésben a *száj* 2. használati módjaként adtunk meg: ‘üregnek, üreges testnek, szervnek a nyílása’. Az e meghatározásban említett objektumok közül is elsősorban az első két csoportot tarthatjuk lényegesnek, pontosabban a harmadik külön csoportként való vizsgálata nem volna indokolt; *száj*-ként megnevezhető ‘szerv nyílása’ alighanem csak a gyomorszáj és a méhszáj, amelyek egyrészt egyedi példák lévén eleve korlátozott relevanciájúak, másrészt pedig — amint látni fogjuk — e megnevezések ugyanazokat a szabályokat követik, mint az egyéb üreges testekéi.

A testrészneveknek rendkívül nagy szerep jut a külvilág szemléletében; annyira nagy, hogy a történetileg testrésznevekből kialakult elemek még a grammatikai eszközkészletnek is prominens részét alkotják⁵². Ahhoz, hogy ezt a jelenséget értelmezzük, kínálja magát egy, a mai nyelvészetben igen széles körben alkalmazott, elismert keret, az ún. kognitív metaforaelmélet⁵³.

A **kognitív metaforaelmélet**⁵⁴ LAKOFF és JOHNSON hozta létre 1980-ban megjelent könyvükben, a *Metaphors we live by*-ban. A két szerzőt elméletük kidolgozására az a megfigyelés indította, hogy a metafora jóval több, mint csupán az igényesen megírt irodalmi szövegek és beszédek díszítőeszköze, amellyel a stilisztika és a retorika foglalkozik, sőt elsősorban éppen nem ebben a minőségében fontos mint nyelvi jelenség. A **hétköznapi beszéd** ugyanis telítve van metaforikus kifejezésekkel, amelyeket minden tudatos szándék nélkül, ösztönösen használunk. Bár ez a megállapítás önmagában a legkevésbé sem mondható eredetinek⁵⁵, a kognitív metaforaelmélet újszerűségét az adja, hogy jelentősen kiterjeszti a metaforaként értékelt jelenségek körét a hagyományos metafora-felfogáshoz képest, ti. vizsgálatai során a hagyományosan holt metaforának nevezett alakzatokra összpontosítja figyelmét. LAKOFF és JOHNSON a *holt metafora* kifejezés helyett elsősorban a *konvencionális metafora* terminust használja, és a *holt metafora*-t a konvencionális metafora azon eseteire foglalja le, amelyek mindennapi nyelvtudatunk számára nem azonosíthatók mint metaforák, ez a státusuk csupán céltudatos etimológiai elemzés által tárható fel; ilyen holt metafora például a magyar *fiók* főnév vagy a *fő* melléknév. A kognitív metaforaelmélet szerint a konvencionális metaforák elmebeli „**fogalmi metaforák**” **nyelvi kivételülései**; a metafora tehát nem egyszerűen (és nem is elsődlegesen) nyelvi jelenség, hanem egyfajta gondolkodási stratégia, amely viszont közvetlenül nem vizsgálható a kognitív tudós által⁵⁶. A konvencionális metafora jelentősége éppen az, hogy ennek a nem tudatos gondolkodási stratégiának az eredményei realizálódnak benne a megfigyelés számára is hozzáférhetően. Az elmélet egy további lényeges (ám általában tételesen ki nem fejtett⁵⁷) hipotézise, hogy a fogalmi metaforákat nem véletlenszerűen használjuk gondolkodásunk során, hanem mindig ismeretlenebbet igyekszünk általuk megragadni ismert dolgok segítségével (absztraktot konkrétal, élettelenlét élővel stb.); ezt a tételt az *egyirányúság elvé*-nek nevezhetjük. Az ember gyermekkorától kezdve korlátozva van megismerésében: az újat, szo-

⁵² L. különösen HEINE (1997).

⁵³ Az, hogy írásomban a kognitív metaforaelméltre hivatkozom, bizonyos magyarázatot igényel. Míg ti. dolgozatom II. részében az adatok feldolgozására a kétszintű szemantika keretében vállalkozom, amely a moduláris kognitív nyelvészet vonulatába illeszkedik, a kognitív metaforaelmélet a holisztikus vonulathoz tartozik. E két elméletnek ennél fogva **gyökeresen ellentétes hipotézisek** állnak a háttérben, és így súlyos elméleti hiba lenne az egyik elméletben megfogalmazott gondolatmeneteket a másikba reflektálatlanul áttemelni. Ennek megfelelően erre kísérletet sem teszek: a II. részben a kognitív metaforaelméletből származó gondolatok nem jelennek meg. Azt viszont, hogy itt, az (elméletfüggetlen) I. részben említtem a kognitív metaforaelméletnek egyes, a *száj* szó jelentésének vizsgálatában felhasználható megállapításait, azért tartom célszerűnek, mivel ez az elmélet — a kétszintű szemantika prominens képviselői által is elismerten, l. LANG (1995: 71) — érdekes megfigyeléseket tesz és hipotéziseket állít fel a nyelvi metaforák motivációjával kapcsolatban, míg a kétszintű szemantika egyáltalán nem szól ezekről a kérdésekről.

⁵⁴ L. ehhez különösen LAKOFF – JOHNSON (1980), KÖVECSES (1998), valamint JÁKEL (1997).

⁵⁵ L. pl. már a ZLINSZKY (1911/1961: 217–9) által idézett hasonló véleményeket.

⁵⁶ Ezen azt értem, hogy e gondolkodási stratégiák — mint gondolkodásunk általában — a tudomány jelenlegi állása szerint csak reakcióinkban, megnyilatkozásainkban tükröződő eredményeik révén figyelhetők meg, azaz közvetetten, ellenben biológiai-neurológiai folyamatszerűségükben — közvetlenül — nem.

⁵⁷ Vö. JÁKEL (1997: 57–60).

katlant, nem kézzelfoghatót csak úgy képes felfogni, hogy összefüggésbe hozza egy már ismert, megszokott, konkrét dologgal, leginkább testi valónkkal⁵⁸. A fogalmi metafora ennek megfelelően nélkülözhetetlen bizonyos absztrakt fogalmakkal kapcsolatos gondolkodásunkban, mint amilyen pl. az IDŐ, maga a GONDOLKODÁS vagy a NYELV.

A tárgyak részeinek testrésznevekkel való megnevezése nyilvánvalóan szintén egy **fogalmi metafora érvényesülésének** példája. A forrástartományt (azaz az ismert, a nyelvi kifejezések szintjén a megnevező oldalt) itt saját testünk és felépítése, a céltartományt (az ismeretlenebbet, a megnevezettet) pedig a világban található egyéb objektumok adják. A TEST a metaforák LAKOFF és JOHNSON által meghatározott nagy típusainak egyikére, az ún. strukturális metaforára példa. A **strukturális metafora** tulajdonképpen nem is egyetlen metafora, hanem egy egész strukturált fogalmi tartomány (illetve a hozzá tartozó nyelvi elemek) átvitele egy másik tartományra, amely ennek során az átveszi a forrástartomány strukturáltságát⁵⁹. Így a jelen esetben a TEST fogalmát metaforikusan átvisszük egy tárgyra, majd azt a testtel analóg módon tagoljuk. A TEST-nek mint strukturális metaforának érvényesülése tapasztalható akkor, amikor pl. az üveget (palackot) mint egészet *talp-ra, has-ra, nyak-ra, száj-ra* bontjuk fel; itt az egész struktúra átvitelét abban tapasztaljuk, hogy az üveg e részeinek függőleges elrendezése (sorrendje) megegyezik a test megfelelő részeinek sorrendjével, illetve hogy a kérdéses részek **funkciója** is hasonló a megfelelő testrészek funkciójához.

A *száj* nem testrészre való alkalmazásában ezek szerint egy az emberi megismerésre általánosan jellemző stratégia érvényesülését figyelhetjük meg.

Az alapvető kérdés az, hogy milyen tárgyak mely részeit nevezhetjük *száj*-nak, tehát hogy melyek a száj mint testrész képzetének azok az alapvető összetevői — amennyiben egyáltalán vannak ilyenek —, amelyek alapján a *száj* lexémát metaforikusan kiterjesztjük.

8.1. Probléma: Milyen jellemzőkkel kell rendelkeznie egy objektumnak ahhoz, hogy *száj*-nak nevezhessük?

Ez a probléma különösen azért érdekes, mert a *száj* szóban forgó metaforikus használata bár csak korlátozottan, de mindazonáltal produktívnek tűnik, és így ha rekonstruálunk egy használati szabályt, azt viszonylag megbízhatóan ellenőrizhetjük független evidencia felhasználásával, ti. azáltal, hogy a beszélőket szembesítjük a szabály által követelteknek eleget tevő objektumokkal, és megkérdezzük, hogy neveznék-e azokat adott esetben *száj*-nak.

8.2. Adatok: Mindenekelőtt vegyük szemügyre a *száj* nem testrésznévi használatának legelterjedtebb, legtipikusabb eseteit:

- (61) *a zsák szája,*
- (62) *az üveg / a kulacs szája,*
- (63) *a barlang szája.*

Amint az írásom elején megadott és fentebb megismételt meghatározás alapján is sejthetjük, az átvitel során a két legfontosabb mozzanat a 'nyílás' és az 'üreg'. A NYÍLÁS fogalmát a korábbiakban nagyjából körüljártuk, és az is világos, hogy az itt felmerült 'üreg'-nek van valami köze a TARTÁLY-fogalomhoz. Ez egyrészt intuitíve is állítható, másrészt pedig logikailag is szükségszerű, amennyiben a TARTÁLY és a NYÍLÁS fogalmának viszonyát helytállóan írtuk le fentebb, a 2. fejezetben. Az viszont, hogy száj nem lehet bármilyen tartály nyílása, az alábbi példák alapján nyilvánvaló:

- (64) ? *a ruhásszekrény szája,*
- (65) ? *a szoba / ? a ház szája,*
- (66) ? *a sószóró szája,*
- (67) ? *a cipősdoboz szája.*

(T3) Azokat a tartályokat, amelyek nyílása megnevezhető *száj*-ként (a releváns értelemben), nevezük *üreg*_x-nek. Az *üreg*_x jelentése tartalmaz egy TARTÁLY jelentésszövetét, valamint további összetevőket, amelyeket az alábbiakban állapítunk meg. ÜREG-ként jelölöm azt a fogalmat, amely az

⁵⁸ L. mindenekelőtt JOHNSON (1987).

⁵⁹ Ennek feltétele, hogy eleve érzékeljünk egy bizonyos szintű hasonlóságot a forrás- és a céltartomány között.

üregség_x ismérveit tartalmazza. Hangsúlyozandó, hogy az így explikált *üreg_x* kifejezés jelentése nem feltétlenül azonos a köznyelvi *üreg* kifejezés jelentésével⁶⁰.

A következő adatok segíthetnek az *üregség_x* releváns jegyeinek az elkülönítésében:

(68) (?) *a pohár szája,*

(69) (?) *a bögre szája,*

(70) ? *a csésze szája.*

Az általam végzett **megnevezési kísérletek** során az első két esetben feltűnően bizonytalanok voltak az kísérleti alanyok. A pohár nyílását sokkal inkább voltak hajlamosak *száj*-nak nevezni, ha a pohár teste „hordószerű” formájú volt, tehát ha a kisebb átmérőjű talp és nyílás között a pohár kiszélesedett. A függőleges oldalú bögre nyílását az eredmények alapján láthatóan kevésbé szívesen nevezték így, mint a leírt alakú pohárét, a felül folyamatosan szélesedő csésze nyílását pedig még kevésbé. Nem állapítható meg pontos határvonal a megnevezés lehetősége, illetve lehetetlensége között, hanem sokkal inkább fokozatos átmenetet, élelten határt tapasztalunk⁶¹. Egy tendencia viszont világosan megfigyelhető: ha a nyílás átmérője kisebb, mint a tartály legnagyobb átmérője (tehát **a nyílás keskeny**), akkor a leginkább szerencsés a *száj*-ként való megnevezés, ha viszont ettől az ideális mintától eltér az adott tárgy, akkor az **eltérés mértékével arányosan** egyre kevésbé tartják megfelelőnek ezt a beszélők. Ennek az általánosításnak megfelelnek a (61), (62) példák is (és, bár ez kevésbé egyértelmű, valószínűleg a (63) is), valamint emellett tovább alátámasztotta több kísérleti alany azáltal, hogy így magyarázták egyes döntéseiket: csak annak van szája, aminek nyaka is van. Ebben a megfogalmazásban gyakorlatilag egy olyan Gestalt körülírását tapasztalhatjuk, amelynek az analitikus leírásaként fogható fel az imént megállapított kritérium, és amelyet ÜREG-ként nevezünk meg. Ez a tényező magyarázatot ad arra a tényre is, hogy miért nem tartják jónak a beszélők *a szatyor szája* megnevezést, szemben pl. (61)-gyel; ti. a zsák szájánál, eltérően a szatyor nyílásától, terjedelmesebb az alsó része, ráadásul többnyire be is szokták kötni, így a zsák *üregszerűbb_x*. Szerepet játszhat ebben az eltérő viselkedésben esetleg az is, hogy az *üreg_x* falának (intuíciónk szerint) viszonylag stabilnak, keménynek kell lennie, a szatyor anyaga viszont túlságosan könnyen deformálható, és így nem tesz eleget ennek a követelménynek.

A (68) kapcsán egy további érdekes jelenségre derült fény: ha a pohár keresztmetszete szögletes (nyolcszögletű) volt, a beszélők kevésbé tartották megfelelőnek a nyílása *száj*-ként való megnevezését, mint a kerek keresztmetszetű pohárénak. Ennek alapján abból indulhatunk ki, hogy a száznak **kerek** vagy ovális formájúnak kell lennie⁶².

Végül az eddigiekből egy további általánosítást is leszűrhetünk: a tartálynak, amelynek a nyílása a száj, a hossz tengelyének hosszabbnak kell lennie a nyílás átmérőjénél. Ez egyrészt további magyarázatot ad arra, hogy a (70) példát miért nem tartják jónak a beszélők, másrészt pedig ki tudja például zárni a következő eseteket:

(71) ? *a hamutartó / ? a retikül szája.*

Az utóbbi összetevő az összes eddig említetthez hasonlóan szintén nem látszik valódi definatorikus jegynek, inkább **tendenciaszerűen** érvényesül.

8.3. Megoldás: Nincsenek pontos, teljesen egyértelmű kritériumai egy objektum *száj*-ként való megnevezhetőségének. Bizonyos tendenciák állapíthatók csak meg. A *száj* mint valamely tárgy része mindenekelőtt egy tartály nyílása, amelynek átmérője lehetőleg szűkebb, mint a tartály legnagyobb

⁶⁰ A két kifejezés jelentése természetesen intuitíve hasonlít egymásra; míg az ÜREG fogalom lényeges szerepet játszik a *száj* szó tárgyalt olvasata szerinti használatában, és így a továbbiakban részletesen elemzem, a köznyelvi *üreg* szó jelentésével nem foglalkozom.

⁶¹ Ez a jelenség némileg hasonlít LABOV (1973) igen híres, szintén edények megnevezését vizsgáló kísérletének eredményére, bár közvetlen összefüggés — meglátásom szerint — nincs a két téma között.

⁶² Megjegyzendő, hogy a kerekesség — pszichológiai megfigyelések szerint — egyben feltűnő, fontosnak tartott jellemzője — több egyéb testrész mellett — a száznak mint testrésznek is (ANDERSEN 1978: 362–4). Vélhetően ezzel magyarázható, hogy a metaforikus átvitelnél is szerepet játszik.

átmérője. A nyílás kerek formájú, a tárgynak pedig hossz tengelye hosszabb, mint a nyílás átmérője. Az ilyen tulajdonságokkal rendelkező tartályt *üreg_x*-nek nevezzük⁶³.

A korábbi pontokhoz hasonlóan a *száj* nem testrésznévi alkalmazása kapcsán is felmerülnek olyan további adatok, amelyek az itt megfogalmazott használati szabálynak ellentmondani látszanak. Ilyenek pl. a következők:

(72) ? a *tubus szája*⁶⁴,

(73) ? a *váza szája*,

(74) a *tölcsér szája*.

A (72) és (73) esetekben az eddig megállapított jelentésösszetevők alapján azt várnánk, hogy a megfelelő használat lehetséges legyen, a (74) esetben viszont épp ellenkezőleg, így ezek az adatok az eddigi megállapításoknak ellentmondani látszanak. Az alábbiakban azt próbálom feltárni, hogy mely független okok azok, amelyek ezekben a példákban befolyásolják a fenti általánosítások során nyert használati szabály működését, és a váratlan eredményekhez vezetnek.

9.1. Probléma: Miért nem nevezhető meg a tubus nyílása *száj*-ként, bár mind a tubus mint test, mind a nyílás maradéktalanul teljesíti a 8. probléma megoldásában említett kritériumokat?

9.2. További adatok: A (66) példa szerint nem jó a *sószóró szája* kifejezés sem. E tárgy nyílásainak van egy lényeges közös tulajdonságuk a tubus nyílásával: tí. kimeneti nyílások, rajtuk keresztül nem férhető hozzá kívülről a tartály belseje. Emellett — megítélésem szerint ennél erősebben — közrejátszik a sószóró esetében az, hogy a *száj* csak egyedüli nyílás lehet, nem lehet viszont egy tartály több halmozott nyílásának egyike vagy akár összessége.

9.3. Megoldás: A *tubus szája* elfogadhatatlanságának okát abban a tényben kereshetjük, hogy míg a *száj* mint testrészt a tápcsatorna bemeneti nyílása, a tubus nyílásán keresztül sem nem láthatunk be a tartályba, sem nem önthetünk bele rajta keresztül semmit (ellentétben a korábbi példákkal), így egyértelműen nem bemeneti, hanem **kimeneti nyílás**.

10.1. Probléma: Miért nem nevezhető meg a váza nyílása *száj*-ként, bár mind a váza mint test, mind a nyílás maradéktalanul teljesíti a 8. és a 9. probléma megoldásában említett kritériumokat?

10.2. További adatok: A váza mint edény szintén alapvetően hasonlít az üvegre, a kulacsra és egyéb edényekre, amelyeknek a nyílása a beszélők szerint egybehangzóan nevezhető *száj*-nak. Hogy a megkérdezettek szerint mégsem szerencsés *száj*-nak mondani, az különösen váratlan akkor, ha a váza teljesít minden fentebbi feltételt: a talpától felfelé gömbformájúra kiszélesedik, majd „nyakká” keskenyedik, nyílása kerek alakú és nyilvánvalóan bemeneti, maga a váza pedig hosszúka.

Az ellentmondás feloldásához véleményem szerint a TARTÁLY meghatározásához kell visszamennünk. Amint ott is említettem, a tartály tartalmazhat teljesen, de részlegesen is. Intuitíve igen valószínűnek tűnik (bár ennek pszichológiai igazolásáról nem tudok), hogy azt a tartályt, amely teljesen magában foglal egy adott tárgyat, „jobbnak” (prototipikusabbnak⁶⁵) érezzük, mint azt, amely csak részlegesen teszi ezt. Ennek megfelelően a vizespohár (amely az adott mennyiségű folyadékot teljesen tartalmazza) jobb tartály, mint az azonos formájú ceruzatartó. A váza funkciója márpedig egyértelműen a részleges tartalmazás (ti. a virágoké), és így a vázát nem érezzük prototipikus tartálynak. Itt a TARTÁLY fogalmának egy funkcionális összetevője érvényesül, nem pedig perceptuális.

10.3. Megoldás: A váza nyílásának *száj*-ként való megnevezhetetlensége a lexéma egy a korábbiakban már feltárt, több használatában is jelenlevő jelentésösszetevője — a TARTÁLY — **prototipikus viselkedéséből** következik, és így nem mond ellent eddigi elemzési eredményeinknek.

⁶³ Megjegyzendő, hogy a gyomor és a méh rendelkeznek az *üreg_x* fent megállapított ismérveivel, így — amint már jeleztem — nincs szükség az imént rekonstruálttól eltérő használati szabályra ahhoz, hogy megmagyarázzuk a *száj* szó előfordulását a *gyomorszáj* és *méhszáj* kifejezésekben.

⁶⁴ Egyes beszélők ezt is elfogadhatónak, bár nem szerencsésnek tartották.

⁶⁵ *Prototipikus*-nak nevezik a szakirodalomban a prototipikus szerveződésű kategóriák legjellegzetesebb, tehát az adott kategória központi tartományában elhelyezkedő képviselőit (l. ehhez az 51. lábjegyzetet).

11.1. Probléma: Miért nevezhető meg a tölcser nyílása *száj*-ként, bár sem maga a tölcser, sem nyílása nem teljesíti a 8. probléma megoldásában említett kritériumokat?

11.2. Megoldás: A példa elfogadhatóságának magyarázata a tölcser mint használati tárgy **funkciójában** keresendő. Bár a tölcser önmagában nem tartály, alkalmazása során egységet alkot azzal az edénnyel (tartállyal), amelybe folyadékot öntünk. Így a tölcser tkp. az edény szájának kiterjesztéseként fogható fel, és ez tükröződik a kifejezés használatában is. Ezáltal ezen a ponton is feloldódott az el-
lentmondás, fentebb megfogalmazott hipotézisünk továbbra is tarthatónak látszik.

8.4. Módosított megoldás: Nincsenek pontos, teljesen egyértelmű kritériumai egy objektum *száj*-ként való megnevezhetőségének. Bizonyos tendenciák állapíthatók csak meg. A *száj* mint valamely tárgy része mindenekelőtt egy tartály bemeneti nyílása, amelynek átmérője lehetőleg szűkebb, mint a tartály legnagyobb átmérője. A nyílás kerek formájú, a tárgynak pedig hossz tengelye nagyobb, mint a nyílás átmérője, és lehetőleg prototipikus tartály, azaz teljesen tartalmazza a bele helyezett objektumokat.

Az eddigiekben — az egy ‘bejárat’ összetevőtől eltekintve — kizárólag perzeptuális jellegű kritériumait láthattuk a *száj* nem testrésznévi használatának, funkcionális jellegűeket ellenben nem találunk. Felmerül a kérdés: az emberi szájhoz kapcsolódó funkciók (a beszéd vagy általában a hangadás) szolgálhatnak-e alapjául nem testrésznevekre való metaforikus átvitelnek. A válasz: egyértelműen nem, amint a következő példák mutatják:

(75) ? a *tévé szája*

(76) ? a *rádió szája*,

(77) ? a *telefon szája*,

Ez a megfigyelés újabb független evidenciát jelent arra nézve, hogy ne fogadjunk el a *száj* emberi testrésznévi használatának szabályában sem olyan részt, amely a beszéd szerveként jellemeznél azt⁶⁶.

II. A jelentések reprezentációjának kérdései

1. Előkészületek a reprezentációk rekonstrukciójához

Miután az előző fejezetekben áttekintettem a *száj* szó különféle használati lehetőségeit, az ott nyert eredményekre támaszkodva megkísérlem jelentéseinek reprezentációját. A rekonstrukció elméleti kereteként, amint a bevezetésben már jeleztem, a **kétszintű szemantikát** használom.

1.1. Mi a kétszintű szemantika?

A kétszintű szemantikát⁶⁷ a német M. BIERWISCH alkotta meg (átfogó nyelvelméleti koncepciója részeként) az 1970-es években. Klasszikus, leggyakrabban idézett kifejtéseként BIERWISCH (1983a)-t tartjuk számon. A kétszintű szemantika kognitív szemléletű elmélet, ezen belül a moduláris kogníció-elmélet előfeltevéseit fogadja el⁶⁸. Feltételezi, hogy a nyelvi rendszernek része egy olyan szemantikai részrendszer, amely a **szintaxis** és a **nyelven kívüli fogalmi (konceptuális) rendszer** közötti interfész szerepét tölti be. Ennek feladata a nyelvi kifejezések szemantikai reprezentációinak felépítése, amely-

⁶⁶ Felvethető viszont, hogy talán a *száj*-hoz mint emberi testrészhez nemcsak a hangképzést vagy a beszéd akusztikus megvalósulását, hanem a gondolatok megformálását is kötjük gondolkodásunkban. Erre utalhat a *mocsokos szája van* és a *szájára vette a falu* kifejezés: mindkettőben nemcsak az artikuláció van benne, hanem talán a gondolatok megfogalmazása is. Az (75–77) alatt említett példákban ellenben az illető tárgyak nem fogalmazzak meg gondolatokat, hanem csak közvetítik a hangokat. Amennyiben ez az interpretáció helytálló, a kérdéses példák mégsem szólnak az ellen, hogy a *száj*-nak van beszédre utaló jelentésszervezője.

⁶⁷ A kétszintű szemantika magyar szakirodalma meglehetősen gyér. PETHŐ (megj. előtt) egy ismertető jellegű tanulmány, amely többek között a kétszintű szemantikát ért kritikák alapján pontosítani próbálja az elmélet számos fogalmát és feltevését. BIBOK (1998) egy e keretben készült hosszabb elemzést foglal össze.

⁶⁸ A moduláris és holisztikus kognícióelméletek fogalmához l. a 0.1. fejezetet.

nek során olyan szabályokat is követ, amelyek csak erre a részrendszerre jellemzők, és ezért nem vezethetők le egyetlen másik kognitív modulból, így a konceptuálisból sem⁶⁹. A kétszintű szemantika úgy véli, hogy a nyelvi struktúrák interpretációja két lépésben megy végbe (innen ered elnevezése is): Először a **szemantikai rendszer** — a szótári egységek szintaktikai összekapcsoltságának megfelelően — létrehozza a struktúra egy **alulspecifikált** szemantikai reprezentációját, majd a **fogalmi rendszer** ezt a reprezentációt interpretálja, és az egyes szótári egységek szemantikai reprezentációját a **kontextusnak megfelelően módosítja** (pl. kitölti a bennük található változókat stb.). A kétszintű szemantika tehát az egyébként *jelentés*-nek nevezett jelenséget két részre bontja, magát a jelentés fogalmát pedig nem is használja.

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogy mit ért a kétszintű szemantika alulspecifikáltságon! Ennek bemutatására BIERWISCH egy híres példáját használom fel. Az *iskola* lexémának különböző előfordulásaiban különböző olvasatokat figyelhetünk meg⁷⁰:

(78) <i>Az iskolának lapos teteje van.</i>	'épitmény'
(79) <i>Az iskola egy nagyobb összeget adományozott.</i>	'intézmény'
(80) <i>Nagyon élvezi az iskolát.</i>	'folyamatok összessége'
(81) <i>Az iskola a civilizáció alapjainak egyike.</i>	'intézmény mint elv'

A kétszintű szemantika szellemében ezekhez a jelentésváltozatokhoz⁷¹ **egyetlen** közös szemantikai reprezentációt (*SEM*, l. fentebb) rendelhetünk, amely grafikusan a következőképpen jeleníthető meg:

- (82) $\lambda X [CÉL X W] \quad | \quad W = OKTATÁSI \text{ ÉS } TANULÁSI FOLYAMATOK.$

Ez a mentális reprezentáció, mint látható, alulspecifikált, ti. nincs benne rögzítve a szó (78–81) alatti értelmezéseinek **egyike sem**; az aktuális jelentésváltozat kiválasztása a kontextuális értelmezés során, tehát meghatározott kontextusba (pl. mondatba) helyezést követően történik, és ezt a fogalmi rendszer végzi el. BIERWISCH szerint így nem a szójelentés szabja meg, hogy az *iskola* lexémának milyen értelmezési lehetőségei vannak, hanem a konceptuális rendszerünk (**az iskolákról tárolt ismereteink**, hogy ti. az iskola egyfajta intézmény, amelyhez egy vagy több épület szokott tartozni, ahol az intézményre jellemző tevékenység folyik stb.).

A kétszintű szemantika három fogalmi művelettípust feltételez, amelyek a szemantikai reprezentációk tartalmát specifikálják:

a) A **konceptuális szelekció** a teljes kontextus alapján kiválasztja, hogy az egyes szóelőfordulások **lehetséges olvasatai közül** melyik realizálódik az adott kontextusban, és ezáltal összehangolja az együtt előforduló szavak jelentését. A (80) esetben pl. a konceptuális szelekció dönti el az *élvez* ige alapján, hogy az *iskola* szó e kontextusban a fent felsorolt értelmezési lehetőségek közül a 'folyamatok összessége' olvasatot kapja. A konceptuális szelekció szabályozza a két másik művelet működését:

b) A **konceptuális eltolás**⁷² egy adott szemantikai reprezentációt egy bizonyos fogalom érvényességi körébe „tol el”, azaz egy vagy több új komponenst vezet be a reprezentációba. Az *iskola* fentebb, (78–81) alatt megtalálható jelentésváltozatai pl. konceptuális eltolás révén jöttek létre⁷³.

⁶⁹ Ez a hipotézis szemben áll a holisztikus kognitív szemantikák azon feltételezésével, amely szerint **nem tehető különbség** a nyelvi szemantika és a fogalmi rendszer között, és így a nyelvben megfigyelhető szemantikai jelenségek kizárólag konceptuális és egyéb kognitív szabályszerűségektől függenek.

⁷⁰ L. BIERWISCH (1983a: 81–8).

⁷¹ *Jelentésváltozat*-ként fordítottam a BIERWISCH (1983a) szövegben szereplő *Variante* terminust. BIERWISCH nem definiálja ezt a kifejezést, de láthatóan egy szótári egység (lexéma) különböző olvasatait érti rajta, amelyek a szónak a kontextus alapján végbemenő konceptuális értelmezése következtében jönnek létre. Hangsúlyozandó, hogy a jelentésváltozatok a kétszintű szemantika által feltételezett két jelentés-szint közül ennek megfelelően nem a szemantikai, hanem a konceptuális szinthez kapcsolódnak.

⁷² BIBOK (1998) ettől eltérő terminológiát használ: *fogalmi elmozdulás*-nak, illetve *fogalmi differenciáció*-nak nevezi a megfelelő műveleteket. Az eredeti, német és angol terminológia mindkét fordítást egyformán megengedi.

⁷³ A (78) példában pl. az *iskola* (82)-ben megadott alulspecifikált szemantikai reprezentációja a következőképpen módosul:

(L8) $\lambda X [ÉPÜLET X \text{ ÉS } CÉL X W] \quad | \quad W = OKTATÁSI \text{ ÉS } TANULÁSI FOLYAMATOK.$
A konceptuális eltolás itt alkalmazott művelete szimbolikusan a következőképpen jellemezhető:

c) A **konceptuális differenciálás** ezzel szemben a szemantikai reprezentációba nem vezet be teljesen új elemeket, hanem annak tartalmát **pontosítja** valamilyen, gyakran igen nehezen megragadható módon. A differenciálás valamely, a szemantikai reprezentációban szereplő paraméter kitöltését jelenti (technikailag egy benne szereplő egzisztenciálisan kvantifikált változóhoz rendelődik valamilyen konkrét érték)⁷⁴.

Amint a fentebbiek alapján is látható, a kétszintű szemantika a kifejezések szemantikai mentális reprezentációját **formális logikai eszközökkel** ábrázolja. Ennek célja a komplex nyelvi kifejezések jelentésstruktúrájának minél pontosabb ábrázolása, valamint másodsorban az is, hogy — a holisztikus nyelvelméletekhez kapcsolódó kognitív szemantikusok (elsősorban LAKOFF és LANGACKER követői) által alkalmazott jelentésábrázolásokkal szemben, amelyek többnyire szóbeli körülírásra vagy vázlatos rajzokra épülnek — minél jobban **ellenőrizhető** legyen, és **előrejelzéseket** engedjen meg a kifejezések viselkedésével kapcsolatban.

Az eddig röviden felvázoltakhoz két megjegyzést még hozzá kell fűzni. Először is ki kell emelni, hogy a kétszintű szemantika elsősorban a szavak jelentését vizsgálja, mégpedig **komponensekre bontva azt**, és ennek alapján vezeti le a komplex kifejezések jelentését. Másfelől pedig említést érdemel — különösen mivel a továbbiakban ehhez fogok igazodni — az az általa követett heurisztikai elv, amely szerint — mivel a szótár valószínűleg szintén gazdaságosan szerveződik az elménkben — az elemzés során arra kell törekednünk, hogy **egy szó különböző jelentésváltozatait** lehetőség szerint **minél kevesebb szemantikai mentális reprezentációra vezessük vissza**, a közöttük tapasztalható eltéréseket pedig a kontextus általi eltérő specifikációval magyarázzuk meg.

A bevezetésben említettem, hogy a kétszintű szemantika — számos modern szemantikai megközelítéshez hasonlóan — a nyelvi jelenségeknek csak kis számú behatárolt csoportjával foglalkozott az eddigiekben, és így különösen hasznosnak tarthatjuk az új típusú adatokkal való szembesítését, azaz annak megvizsgálását, hogy alkalmas-e az ezek kapcsán felmerülő problémák kezelésére. A kétszintű szemantika szakirodalmában lényegében két témával foglalkoztak behatóan: egyrészt a tér modellálásával a nyelvben, másrészt a polisziémia jelenségével. Az első témán belül mindenekelőtt a kiterjedést jelentő mellénevekről szóló monográfia érdemel említést (BIERWISCH – LANG 1987), BIERWISCH (1987) és LANG (1987) egy-egy fontos tanulmányával. Emellett említhetjük LANG (1995)-öt, továbbá CARSTENSEN (1992)-t, MAIENBORN (1996)-ot, KAUFMANN (1991)-et és WUNDERLICH (1993)-at. A polisziémia elméleti kérdéseivel is számos tanulmányban foglalkoztak a kétszintű szemantika képviselői. Különösen fontos BIERWISCH (1983a). A standard kétszintű kerettel kapcsolatban érdekes kérdéseket vet fel SCHWARZE – SCHEPPING (1995). DÖLLING (1992) a konceptuális eltolás műveletének formalizálására egy szigorú logikai rendszert dolgoz ki, amely ontológiát is tartalmaz. A két nagy témán kívül néhány egyéb jelenséget is vizsgáltak e keretben; az igei szemantikával több tanulmány is foglalkozott (elsősorban WUNDERLICH vizsgálta e témát), LENZ pedig a dualitás témájának bizonyos vonatkozásait dolgozta fel több írásban. Mindezek alapján látható, hogy a *száj* szóhoz hasonló nyelvi anyagot a kétszintű szemantika eddig nem dolgozott fel, és így ez az esettanulmány mindenképpen hasznos lehet ahhoz, hogy felmérjük az elmélet lehetőségeit.

Feladatomban a továbbiakban — a fentebb mondottaknak megfelelően — a kétszintű szemantikát követve a *száj* szóhoz kapcsolódó szemantikai reprezentáció vagy reprezentációk feltárása. Mivel ezek az elemzés során eddig kifejtettekből nem adódnak triviálisan, úgy fogok eljárni, hogy először egyenként felvázolom az I. részben áttekintett használatokhoz kapcsolódó használati szabályokat, majd (a 3.

(L9) $\lambda SEM \lambda X [EPÜLET X \text{ ÉS } SEM X]$,

ahol SEM azt a szemantikai reprezentációt jelöli, amelyre alkalmazzuk az eltolást (jelen esetben a (82)-t).

⁷⁴ A *felébredt* ige jelentése pl. azt az információt tartalmazza, hogy az alanyi bővítménye által megnevezett entitás **valamit** csinál, aminek következtében felébred a tárgyi bővítménye által megnevezett entitás. A következő kontextusban például:

(L10) *Az óra felébredtette Zsuzsát.*

a *felébredt* ige tartalmát a konceptuális differenciálás úgy pontosítja, hogy megadja, **hogyan** ébredtette fel az óra Zsuzsát (ti. normális esetben csörgés által). A konceptuális differenciálás eredménye lényegében megegyezik a CRUSE által *kontextuális moduláció*-nak nevezett jelenséggel (1986: 52–3).

fejezetben) az így nyert előzetes reprezentáció-vázlatokat összehangolom egymással úgy, hogy létrejöjjön közöttük az a kapcsolat, amelyet a nyelvtudat és a (szinkrón) nyelvhasználati tények alapján feltételezhetünk közöttük.

1.2. A száj szó szemantikai komponenseinek megállapítása

Tekintsük át, hogy a *száj* szó különböző használataihoz tartozó jelentéseinek⁷⁵ mely komponenseket kell tartalmazniuk⁷⁶!

A. A száj mint 'szájnyílás'

Ez a (6) és a (25) mondatban feltételezett használati mód, ti. amikor a *száj* nem a szájnyílást elzáró akadályt (az ajkat), és nem is a szájüreget jelenti, hanem magát a nyílást. Ez a használat figyelhető meg talán a *Péternek nagyon széles a szája* mondatban is. A *száj* szó jelentése ebben a használatában a **NYÍLÁS** komponenset tartalmazza. E komponens választását az indokolja, hogy olyan, kellően absztrakt komponenset kell találnunk, amely feltehetőleg részét képezi az *ajtó* szó (15–18, 21) példákban található előfordulásainak is, ugyanis az *ajtó* (továbbá egyéb nyílást jelentő szavak, mint amilyen az *ablak* stb.) — amint láttuk — igen hasonlóan viselkedik a *száj*-hoz. Ez a komponens teszi feltehetőleg azt is lehetővé, hogy a *száj* szóhoz a (25) példában *-On* rag kapcsolódjon. A *száj* szó jelentése ezekben az olvasatokban tehát tartalmazza a következő részt:

$$(83) \lambda x \text{ száj}_1'(x) \rightarrow \lambda x \exists y [\text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y)]$$

Ez azt fejezi ki, hogy ha egy x objektum száj (az itt releváns értelemben), van egy olyan y tartály, amelynek ez az objektum a nyílása. A TARTÁLY komponens e (rész-)reprezentációba való foglalását azért tartom szükségesnek, mert a NYÍLÁS **relációs fogalom**, és meg kell adni azt is, hogy az alá tartozó objektum minnek a nyílása⁷⁷. A TARTÁLY (y) rész ezt teljesíti a lehető legáltalánosabban.

B. A száj mint 'ajak'

Ez az olvasat az (1–5) példákban található meg, és az *ajtó* (13, 14) példabeli előfordulásaihoz áll közel szemantikai szempontból. Mint az *ajtó*, a *száj* 'ajak' értelemben valamilyen szilárd, átjárhatatlan anyagi létezőt jelöl, amely elzár valamit. Ezt az AKADÁLY absztrakt szemantikai komponenssel adom vissza. Az akadály egy olyan objektum, amely **átjárhatatlanná tesz** valamit. A száj (illetve az *ajtó*) esetében ez a valami egy nyílás, mégpedig (amint A pont alatt megállapítottuk) egy tartály nyílása. Egy tartály nyílásának átjárhatatlanná tétele a tartály **bezárását** jelenti. Ennek megfelelően a *száj* ebben az olvasatban adott jelentésének tartalmaznia kell az AKADÁLY, a NYÍLÁS, a TARTÁLY és az ÁTJÁRHATATLANNÁ_TESZ komponenseket. Előzetesen a következő reprezentációt adhatjuk tehát:

$$(84) \lambda z \text{ száj}_2'(z) \rightarrow \lambda z \exists x \exists y [\text{AKADÁLY}(z) \ \& \ \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x) \ \& \ \text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y)]$$

Ezzel kapcsolatban viszont felmerül egy probléma. A (84) szerint az ajkak ugyanis mindig elzárják a szájnyílást. Módosítunk kell ezért a (84) reprezentáción, hogy ezt kiküszöböljük. Erre a célra kínálja magát egy funkcióra utaló komponens:

$$(84') \lambda z \text{ száj}_2'(z) \rightarrow \lambda z \exists x \exists y [\text{AKADÁLY}(z) \ \& \ \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \ \& \ \text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y)]$$

⁷⁵ A *jelentés* szót itt köznyelvi értelmében használom. Egyelőre ugyanis csak arról beszélhetünk, hogy a *száj* szó adott kontextusbeli értelmezésében — tehát az említett konceptuális műveletek elvégzését követően — mely komponensek találhatóak meg specifikált jelentésében. Azt, hogy e komponensek a *száj* **szemantikai reprezentációjának** is a részét alkotják-e, vagy pedig **csak a fogalmi műveletek működése nyomán** jelennek meg, a jelen ponton nem áll módunkban eldönteni. Erre csak a többi olvasat áttekintését követően vállalkozhatunk.

⁷⁶ Itt és a továbbiakban is a szemantikai reprezentációkat ún. jelentésposztulátumok formájában adom meg.

⁷⁷ Azaz a NYÍLÁS szükségképpen **valaminek** a nyílása. Ez lényegében ugyanazt mondja ki, mint a holisztikus kognitív szemantikák azon megállapítása, hogy a NYÍLÁS fogalma a TARTÁLY képzeteséma része, 1. I. rész 2. fejezet.

A módosított képlet azt fejezi ki, hogy ha egy z objektum szája (az itt releváns értelemben), akkor a z objektum egy akadály, amelynek funkciója, hogy átjárhatatlanná teszi egy y tartály x nyílását.

A FUNK (a,b) intenzionális predikátum megadja egy a objektum b funkcióját. Az előbbi változó <e> (entitás), az utóbbi <t> (mondat) típusú. Az ÁTJÁRHATATLANNÁ_TESZ (a,b) komponens nyilvánvalóan **nem elemi** szemantikai összetevő, én itt pusztán rövidítésnek számom; részletezve preszupponálnia kell egy állapotot, amikor átjárható a nyílás, és két részeseményből kell állnia: az első egy folyamat (a nyílás bezárása), a második pedig egy állapot: a nyílás helyére az a objektum került, így átjárhatatlanná, a tartály pedig következőképpen zárttá vált⁷⁸.

C. A szája mint 'szájüreg'

A szája ezzel az olvasattal szerepel a (28–31, 37–38) példákban. A szó jelentésének ebben az olvasatban tartalmaznia kell egy TARTÁLY komponenset. Ezt két ténnyel is alá tudjuk támasztani: egyrészt kapcsolódhat hozzá a $-bA$ és a $-bAn$ rag, másrészt előfordulhat a *kinyit* és a *becsuk* igék tárgyi bővítményeként (l. 5. probléma).

$$(85) \lambda x \text{ szája}_3' (x) \rightarrow \lambda x \text{ TARTÁLY } (x)$$

Ez azt fejezi ki, hogy ha egy x objektum szája (a releváns értelemben), akkor az x objektum tartály.

Amint az (52) példa kapcsán láttuk, a szája megnevezheti a tartály határolóját is. Kérdés, hogy be kell-e vezetnünk egy HATÁROLÓ jegyet (és egy külön jelentésváltozatot), amely számot ad erről a használatról. A további példák (49–51) arra utalnak, hogy a TARTÁLY fogalma alá tartozó objektumok neve rendszerint megnevezheti a objektum határolóját is. A határoló megnevezése ezek szerint elválaszthatatlanul összefonódik a TARTÁLY komponenssel, így nincs szükség HATÁROLÓ komponens felvételére is.

D. A szája mint 'az állat táplálékfelvevő nyílása'

Amint a 7. probléma kapcsán láthattuk, szájának akkor nevezhetjük a legszerencsésebben az állat táplálékfelvevő nyílását, ha az állatnak van kitüntetett fejrésze, amelyen található a táplálékfelvevő nyílás, valamint az nyitható-zárható, az emberi szájhoz hasonló módon mozog, és az emlőállatokéhoz alakilag hasonló. Ezek alapján a következő reprezentáció adható:

$$(86) \lambda x \text{ szája}_4' (x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists v \exists w \exists z \exists e [\text{NYÍLÁS } (x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY } (y) \ \& \ \text{RÉSZ } (x,v) \ \& \ \text{FEJ } (v) \ \& \ \text{RÉSZ } (v,w) \ \& \ \text{ÁLLAT } (w) \ \& \ \text{FUNK } (x,\text{HELY } (x,e)) \ \& \ \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL } (e) \ \& \ \text{ÁGENS } (w,e) \ \& \ \text{AKADÁLY } (z) \ \& \ \text{FUNK } (z,\text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ } (z,x))]$$

Ez a következőképpen írható körül: Ha egy x objektum szája (az itt releváns értelemben), akkor van egy olyan y tartály, amelynek ez az x objektum a nyílása, ez az x nyílás egy v fej része, amely v fej egy w állat része; továbbá az x nyílás funkciója, hogy itt zajlik le egy e esemény, amely e esemény táplálékfelvétel, és amely e eseménynek ágense a w állat; továbbá van egy z akadály, amelynek funkciója, hogy átjárhatatlanná teszi az x nyílást.

A TARTÁLY komponens felvétele következik a NYÍLÁS komponens felvételéből (l. fentebb, A alatt). A FUNK és az ÁTJÁRHATATLANNÁ_TESZ komponensek magyarázatát l. B alatt. A TÁPLÁLÉKFELVÉTEL egyargumentumú predikátum, egyetlen argumentuma egy e eseménnyváltozó. Az e eseménnyváltozó által jelölt eseményről nyújt további információkat a HELY és az ÁGENS komponens (értelemszerűen az esemény helyét, illetve ágensét adják meg). Mindkettő kétargumentumú predikátum, amelyek első argumentuma egy <e> típusú kifejezés, második pedig egy eseménnyváltozó⁷⁹. A TÁPLÁLÉKFELVÉTEL komponens szintén több komponens rövidítéseként szerepel itt, és részletesebb kifejtést igényel.

⁷⁸ Az ÁTJÁRHATATLANNÁ_TESZ komponens tehát az *átjárhatatlanná tesz* kifejezésnek arra az olvasatára utal, amikor alanyaként a zár szerepel, nem pedig arra, amikor egy ágens.

⁷⁹ Az esemény különböző tényezőinek (különböző ún. tematikus szerepeinek) az esemény mibenlétét megadó predikátumról való leválasztása és külön predikátumok által való bevezetése az eseményszerkezet ún. *Neo-Davidsonian* (a. m. új-davidsoni) leírásaként ismert. Ehhez az eljáráshoz l. mindenekelőtt PARSONS (1990)-t.

E. A *száj* mint ‘üreges test nyílása’

Amint a 8. probléma kapcsán láthattuk, a *száj* szó alkalmazhatósága bizonyos tartályok nyílására mindenekelőtt attól függ, hogy a kérdéses tartály egy bizonyos **sajátos formához** igazodik-e. Az ilyen formát felmutató tartályokat *üreg_x*-nek neveztük el. A 8. példa megoldása alapján az így definiált *üreg_x* jelentését a következőképpen írhatjuk le:

$$(87) \lambda y \text{üreg}_x'(y) \rightarrow \lambda y \forall x \exists z \exists u [\text{TARTÁLY}(y) \& \text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{KERESZTMETSZET}(z,y) \& \text{PÁRHUZAMOS}(z,x) \& (\text{QUANT}(\text{DIAM}(z)) > \text{QUANT}(\text{DIAM}(x))) \& \text{HOSSZTENGELY}(u,y) \& (\text{QUANT}(\text{HOSSZ}(u)) > \text{QUANT}(\text{DIAM}(x)))]^{80}$$

Ez a képlet a következőképpen értelmezhető: ha egy y objektum *üreg_x*, akkor y egy tartály, amelynek bármely x nyílásához rendelhető legalább egy olyan z keresztmetszete az y tartálynak, amely z keresztmetszet párhuzamos az x nyílással (pontosabban: az x nyílás síkjával), és amely z keresztmetszet átmérője nagyobb az x nyílás átmérőjénél; továbbá az y tartálynak van egy u hossz tengelye, amelynek hossza szintén nagyobb az x nyílás átmérőjénél.

A KERESZTMETSZET (a,b) azt jelöli, hogy az a egy b térbeli objektum egy síkmetszete, a HOSSZTENGELY (a,b) pedig azt, hogy a egy b objektum hossz tengelye. A PÁRHUZAMOS (a,b) komponens a megfelelő geometriai fogalmat jelképezi, és a képletben két síkfelület (a tartály egy tetszőleges keresztmetszete és a nyílás által kijelölt ideális felület) viszonyára utal. A QUANT függvény az argumentuma által jelölt kiterjedés értékét szolgáltatja⁸¹, a DIAM egy síkfelület átmérőjét jelöli, a HOSSZ egy szakasz hosszát, a $>$ pedig a szokásos értelemben használt matematikai relációs jel.

A *száj* szó ilyen értelemben vett *üreg_x* nyílását jelöli. A nyílásnak kerek formájúnak és bemeneti nyílásnak kell lennie. Ezekről a további feltételekről egy KERÉK és egy BEJÁRAT komponens felvételével adok számot:

$$(88) \lambda x \text{száj}_5'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists z \exists u [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{KERÉK}(x) \& \text{FUNK}(x,\text{BEJÁRAT}(x,y)) \& \text{KERESZTMETSZET}(z,y) \& \text{PÁRHUZAMOS}(z,x) \& (\text{QUANT}(\text{DIAM}(z)) > \text{QUANT}(\text{DIAM}(x))) \& \text{HOSSZTENGELY}(u,y) \& (\text{QUANT}(\text{HOSSZ}(u)) > \text{QUANT}(\text{DIAM}(x)))]$$

Azaz: Ha egy x objektum *száj* (a releváns értelemben), akkor van egy y tartály, amelynek x nyílása, x kerek alakú, és funkciója, hogy y „bejárata”; az x nyíláshoz rendelhető továbbá legalább egy olyan z keresztmetszete az y tartálynak, amely z keresztmetszet párhuzamos az x nyílással, és amely z keresztmetszet átmérője nagyobb az x nyílás átmérőjénél.

A BEJÁRAT komponens értelmezésére a későbbiekben vissza fogok térni.

A (87) alatt szereplő jelentéspotztulátumot felhasználhatjuk arra is, hogy a (88)-ban szereplő, aránylag bonyolult reprezentációt bizonyos mértékben egyszerűsítsük. Ezt úgy érhetjük el, hogy a (87)-et **redundanciaszabályként**⁸² fogjuk fel, (88)-at pedig a következőképpen fogalmazzuk újra:

$$(88)' \lambda x \text{száj}_5'(x) \rightarrow \lambda x \exists y [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{ÜREG}(y) \& \text{KERÉK}(x) \& \text{FUNK}(x,\text{BEJÁRAT}(x,y))]$$

⁸⁰ Megjegyzendő, hogy a kétszintű szemantika talán legjelentősebb munkáiban, a kiterjedést jelentő melléknevek jelentéséről szóló tanulmányokban (BIERWISCH 1987; LANG 1987) egy olyan eszköztárat mutatnak be, amelyet nem alkalmazok a (87) képletben. Ha az említett írásközpont technikáját követném, a (87) képlet kb. a következőképpen épülne fel:

$$(L11)' \lambda y \text{üreg}_x'(y) \rightarrow \lambda y \forall x \text{TARTÁLY}(y) \& \text{NYÍLÁS}(x,y) \& (\text{QUANT}(\text{QUER}(y)) > \text{QUANT}(\text{DIST}(x))) \& (\text{QUANT}(\text{MAX}(y)) > \text{QUANT}(\text{DIST}(x)))$$

Ennek a fentebbi képlettől eltérő részei így értelmezhetők: Az y tartály szélessége nagyobb, mint az x nyílás belső átmérője, az y tartály hosszúsága (maximális kiterjedése) pedig szintén nagyobb, mint az x nyílás belső átmérője. Az itt szereplő MAX, QUER és DIST komponensek értelmezése szorosan kötődik a tárgyak dimenzióinak az említett tanulmányokban adott elemzésére, ez pedig annyira összetett, hogy bemutatására még csak nagy vonalakban sem vállalkozhatom.

⁸¹ A QUANT komponens részletesebb leírását és alkalmazását l. BIERWISCH (1987, különösen 143–4).

⁸² A szemantikai redundanciaszabályok fogalmához l. KATZ (1972: 44–6).

(Ehhez természetesen helyettesítenünk kell a (87) jelentésposztulátum előtagjában az *üreg_x* tárgy-nyelvi kifejezésre utaló *üreg_x*' (y) elemet ÜREG (y)-nal, a megfelelő komplex fogalom jelölésével. E módosított jelentésposztulátumnak a (88)-re való alkalmazásakor, azaz az ÜREG (y) komponenst a megfelelő elemekkel behelyettesítve egy (88)-cal számunkra lényegében ekvivalens reprezentációt kapunk.)

Elképzelhető, hogy a *száj* szó kérdéses olvasatának vannak olyan további komponensei is, amelyek a (88) reprezentációból hiányoznak. Egyrészt lehet, hogy korlátozni kellene a nyílások számát egyre (vö. (66) példa), másrészt pedig talán valamilyen módon utalni kellene arra, hogy a megfelelő tartály határolói csak anyagiak — sőt, csak szilárdak — lehetnek. Ezeket a kérdéseket viszont nem tartom különösebben relevánsnak, ezért velük a továbbiakban nem foglalkozom.

2. Néhány, a javasolt reprezentációkkal kapcsolatos elméleti probléma

Az előző fejezetben összefoglaltam, hogy az adatok I. részben elvégzett elemzése alapján milyen komponenseknek kell szerepelniük a *száj* szó különböző **kontextuálisan specifikált jelentéseinek** reprezentációjában. Ezzel kapcsolatban viszont számos olyan kérdés vetődik fel, amelyek nem első-sorban a jelen vizsgálat, hanem általában a kétszintű szemantika, illetve még tágabban minden jelentéstan vizsgálat néhány alapvető problémáját képezik.

a) A fentebb felvázolt előzetes szemantikai reprezentációk igen **heterogén** komponenseket tartalmaznak, amelyek kapcsán erősen kérdéses, hogy az emberi elmében valóban egy szinten reprezentálódna-e. Majdnem mindben egymás mellett szerepelnek például perceptuális és funkcionális jellegű komponensek. Az, hogy egy ilyen leírás bírhat-e pszichológiai realitással, **empirikus módon eldönthető** kérdés lenne, de aligha reménykedhetünk benne, hogy találunk módot megválaszolására.

Választott elméletemen belül a legfontosabb kérdés az, hogy a kontextuálisan specifikált jelentések komponensei közül melyek alkotják a részét a *száj* szó **szemantikai reprezentációjának**, és melyek azok a komponensek, amelyek csak a **fogalmi reprezentáció szintjén** — a kontextus hatására — jelennek meg az egyes előfordulások értelmezése során. Ehhez kapcsolódik az alábbi két probléma:

b) Fentebb többször is kitértem arra a problémára, hogy a beszéd mint az emberi száj funkciója mennyiben tekinthető a *száj* szó jelentése részének. A *száj* szó szerinti és nem idiomatikus használatához kapcsolódó nyelvi adatok körében nem találtam olyat, amely arra utalna, hogy egy, a beszédre utaló funkcionális jelentésösszetevő feltételezésére szükség volna a *száj* testrésznévi jelentésében. Bizonyos kontextusokban — mint pl. a *csak szájjal segít* kifejezésben vagy a *száj* már említett metaforikus használati során (pl. *a falu szája*, *mocskos szája van*) vagy egyéb, nem idiomatikus metaforikus előfordulások kapcsán, pl. *Mózes Isten szája* — mégis szükség van erre az információra ezek motiválásához, illetve (a nem idiomatikus esetekben) értelmezéséhez. A kétszintű keretben ezt úgy oldhatjuk meg, hogy bár a beszéddel kapcsolatos információ nem jelenik meg a *száj* **szemantikai reprezentációja** komponenseként, a SZÁJ **fogalomhoz** kapcsolódó ismereteinknek viszont része, és ezt igénybe is vehetjük a *száj* egyes előfordulásainak **kontextuális értelmezése** során (tehát nem a szemantikai, hanem a „második”, a fogalmi szinten).

c) A fentebb bemutatott grafikus szemantikai reprezentációk mutatnak bizonyos nyilvánvaló egyezéseket, de vannak közöttük eltérések is. A kétszintű szemantika keretében akkor beszélhetünk **egyazon lexéma különböző használatairól**, ha van egy olyan **közös szemantikai reprezentáció**, amelyből a különböző szóelőfordulások által realizált jelentésváltozatok az említett fogalmi műveletek (a konceptuális eltolás és a differenciálás) alapján **levezethetők**.

A kérdés az, hogy a *száj* megvizsgált öt különböző használati közül i) mind egy közös *száj* lexémához tartozik-e, tehát egyetlen közös szemantikai reprezentációból levezethető az összes jelentésváltozat; vagy ii) mindegyik külön-külön képvisel egy-egy önálló lexémát (*száj₁*, *száj₂*, *száj₃* stb.), tehát az öt különböző jelentésváltozathoz egy-egy különböző szemantikai reprezentáció tartozik; vagy iii) valamilyen köztes megoldást kell-e feltételeznünk, amely szerint bizonyos használatok egy lexémához (*száj₁*) tartoznak, míg mások egy másikhoz (*száj₂*) stb. — ez utóbbi esetben a feltételezendő szemantikai reprezentációk száma kettőtől négyig terjedhetne.

Amint fentebb már említettem, a kétszintű szemantika egyik legfontosabb heurisztikai elve szerint az elemzés során arra kell törekednünk, hogy egy szó különböző olvasatait lehetőség szerint **minél kevesebb** szemantikai reprezentációra vezessük vissza⁸³. Abból kell tehát mindenekelőtt kiindulnunk, hogy egyetlen szemantikai reprezentáció áll az összes használat háttérében, aztán pedig meg kell tudnunk magyarázni, hogy hogyan jutunk el bizonyos igen általános és absztrakt konceptuális műveletek segítségével a különböző használati módokhoz kapcsolódó jelentésváltozatokhoz. Amennyiben megbizonyosodtunk róla, hogy ez nem lehetséges, több szemantikai reprezentációt is feltételezhetünk, számot kell adnunk viszont a közöttük esetleg fennálló hasonlóságokról is.

3. A száj szó szemantikájának egy lehetséges modellje

A következőkben a kétszintű szemantika említett heurisztikai elvének eleget téve arra törekszem, hogy az ésszerűség határain belül az előzetes reprezentációkat minél jobban egységesítsem, hogy minél több használat levezethető legyen egy közös reprezentációból.

12.1. Probléma: A *száj₁*, a *száj₂*, valamint másfelől a *száj₃* előzetes reprezentációiban (83, 84', 85) található TARTÁLY komponensek **hogyan viszonyulnak egymáshoz?**

12.2. Adatok: A *száj₃* jelentésének e komponense a *szájüregre* utal. Kérdés, hogy a *száj₁*-é és a *száj₂*-é szintén így értelmezendő-e, vagy inkább úgy, hogy az emésztőcsatornára utal.

Az utóbbihoz áll közelebb a bevezetésben említett körülírás, amely szerint a száj az emésztőcsatornának a fejen található kezdeti nyílása. Ezt tovább támogatja a *száj₄*-ben szereplő, táplálkozásra utaló komponens, valamint az a tény, hogy az a tartály, amely a *száj₅*-ben szerepel, bizonyos esetekben megnevezhető *has-ként*, de *száj-ként* semmiképp sem⁸⁴.

Másfelől viszont a *száj₂*-beli AKADÁLY komponens által jelölt objektum nyilván azonos azzal, amely a *száj₃* használat elemzésekor, a száj (mint tartály) nyitása és zárása kapcsán felmerült (37, 38), ti. mindkét esetben az ajak az.

12.3. Megoldás: A *száj₁*, *száj₂* és *száj₃* használatoknak a kérdéses TARTÁLY komponense valószínűleg **azonos szerepű:** mindkettő a *szájüregre* utal. A *száj₁*, a *száj₂* és a *száj₃* elmebeli szemantikai reprezentációjában viszont vélhetően valamilyen módon szerepel **az emésztőcsatornára** mint tartályra **való utalás is**, mert e nélkül hiányozna ezen a téren a kapcsolódás a további két jelentésváltozathoz.

13.1. Probléma: Önálló szemantikai reprezentációt kell-e rendelnünk a *száj₄* olvasathoz?

13.2. Adatok: A *száj₁₋₃* használatok egyfelől, a *száj₄* másfelől igen közel állnak egymáshoz, mivel az egyetlen alapvető eltérésnek közöttük az tűnik, hogy különböző élőlények testrészére utalnak. Megállapíthatjuk azt is, hogy az alaposabb vizsgálat szerint a *száj* az állat testrészére való alkalmazása esetén is mutatja a *száj*-nak az emberi testrészre való alkalmazása során fellépő három jelentésváltozával analóg olvasatokat (azaz az állati testrész megnevezéseként nem csak a 'szájnyílás' változatban él, bár ezt tartalmazza a (88) képlet), vö.:

(89) *A békának szélesebb a szája, mint a kígyónak.*

(90) *A csigának a hasi oldalán található a szája.*

(91) *A kutya a szájában vitte haza a csontot.*

A (89) és a (90) a 'szájnyílás', a (91) alatti példamondat a 'szájüreg' olvasatot realizáló előfordulást tartalmaz (az 'akadály' olvasat állatokra való vonatkoztatása ezekhez képest jóval ritkább).

A szóösszetételek terén is megfigyelhető ez a megoszlás: az előbbi változathoz kapcsolódik a *szájkosár*, az utóbbihoz a *száj- és körömfájás*. Figyeljük meg továbbá a következő adatokat:

(92) *Cézár a szájába vette a csontot, Péter pedig a magáéba a ceruzát.*

(93) *János szája olyan széles, mint egy vízilóé.*

⁸³ L. TAYLOR (1994: 12).

⁸⁴ Pl. az *üveg hasa*. A *száj₄* és *száj₅* használatok figyelembevételét az indokolja, hogy feltételezhető, hogy ezek jelentéskomponensei összefüggnek a többi használatával (mivel ezek a használatok minden bizonnyal a *száj₁₋₃* kiterjesztéseiként jöttek létre), és így azokra vonatkozó következtetéseket is levonhatunk belőlük.

Ha a *száj* szó többértelmű lenne arra a két-két különböző olvasatra nézve, hogy ‘ember’, illetve ‘állat táplálékfelvevő nyílása’, valamint ‘ember’, illetve ‘állat szájürege’, akkor nagy valószínűséggel zeugmának kellene e két mondatban fellépnie (l. 6. probléma). Ezt nem tapasztaljuk, tehát a *száj* e jelentésváltozatokra nézve valószínűleg csak általános jelentésű.

13.3. Megoldás: Nincs okunk arra, hogy a *száj*₄ használatot a *száj*₁₋₃-tól elkülönítve kezeljük, és önálló mentális szemantikai reprezentációt rendeljünk hozzá. A *száj* szó az ‘állati száj’ ~ ‘emberi száj’ használatok tekintetében nem többértelmű, hanem csupán **általános jelentésű** (tehát szemantikai reprezentációjában nincs meghatározva, hogy denotátuma milyen élőlényhez tartozik⁸⁵).

Miután kizártuk a *száj*₄-et mint önálló variánst, vizsgáljuk meg újból a *száj*₁₋₃ reprezentációit!

14.1. Probléma: Hogyan konstruálhatunk olyan szemantikai reprezentációt, amely egyesíti magában a *száj*₁₋₄ olvasatokhoz tartozó reprezentációk (83, 84’, 85, 86) releváns elemeit?

14.2. Adatok: A (83, 84’, 85) reprezentációk számos azonos elemet tartalmaznak: mindháromban közös a TARTÁLY komponens (ehhez vö. a 12. probléma javasolt megoldását is), a két előbbiben megtalálható a NYÍLÁS komponens, a (84’) pedig ezeken túl tartalmaz egy AKADÁLY és egy hozzá tartozó FUNK komponens is. A (86) mindezeket a komponenseket tartalmazza, továbbá a RÉSZ, FEJ, valamint a táplálékfelvétellel kapcsolatos komponenseket. Az itt található ÁLLAT komponens természetesen nem alkothatja részét a közös szemantikai reprezentációnak. Ezek alapján a következő előzetes szemantikai reprezentáció adható:

$$(94) \text{száj}_A'(a) \rightarrow \exists p \exists e [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{RÉSZ}(x,p) \& \text{FEJ}(p) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{FUNK}(z,\text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \& \text{FUNK}(x,\text{HELY}(e,x)) \& \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e)]$$

A *száj* e szemantikai reprezentációban összefoglalt három használati módja (kontextuálisan specifikált reprezentációja), a *száj*₁₋₃ között az a különbség, hogy mindhárom e reprezentációnak egy-egy komponensét „helyezi előtérbe”. Ezt a λ-absztrakciónak a különböző szabad változókon való végrehajtásával ábrázolhatjuk, amellyel párhuzamosan az összes fennmaradó szabad változó egzisztenciálisan lekötődik:

$$(95) \lambda x \text{száj}_A'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists z \exists p \exists e [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{RÉSZ}(x,p) \& \text{FEJ}(p) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{FUNK}(z,\text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \& \text{FUNK}(x,\text{HELY}(e,x)) \& \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e)] \quad \text{‘szájnyílás’}$$

$$(96) \lambda y \text{száj}_A'(y) \rightarrow \lambda y \exists x \exists z \exists p \exists e [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{RÉSZ}(x,p) \& \text{FEJ}(p) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{FUNK}(z,\text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \& \text{FUNK}(x,\text{HELY}(e,x)) \& \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e)] \quad \text{‘szájüreg’}$$

$$(97) \lambda z \text{száj}_A'(z) \rightarrow \lambda z \exists x \exists y \exists p \exists e [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{RÉSZ}(x,p) \& \text{FEJ}(p) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{FUNK}(z,\text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \& \text{FUNK}(x,\text{HELY}(e,x)) \& \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e)] \quad \text{‘akadály (ajak)’}^{86}$$

A *száj* ‘állati testrészt’-ként való értelmezését a kétszintű szemantika egyik alapvető konceptuális művelete, a konceptuális differenciálás révén **tudjuk levezetni** a (95–97) reprezentációkból. A konceptuális differenciálás — amint a II. rész 1. fejezetében említettem — egy, a szemantikai reprezentá-

⁸⁵ A (86) reprezentációban található ÁLLAT komponens tehát nem része annak a szemantikai reprezentációnak, amely a használatot szabályozza, hanem csak a kontextuálisan specifikált jelentésváltozat szintjén jelenik meg, vélhetően a konceptuális differenciálás művelete által bevezetve, l. a 14. probléma.

Megjegyzendő, hogy a zeugmateszttel itt nem azt vizsgáltuk közvetlenül, hogy önálló szemantikai reprezentáció tartozik-e a *száj* szó ‘állati testrészt’ jelentésváltozatához, hanem csak azt, hogy egyáltalán többértelmű-e ez a szó az említett két olvasatra nézve. A többértelműség az önálló szemantikai reprezentáció feltételezésének szükséges, de **nem elégséges** feltétele. Ha ugyanis egy szó két olvasatra nézve többértelmű, meg kell alaposabban vizsgálnunk, hogy levezethető-e a két olvasat egyazon szemantikai reprezentációból (ekkor a szó poliszém), vagy külön reprezentációt kell számukra feltételeznünk (ekkor homonima).

⁸⁶ Az *ajak* lexéma szemantikai reprezentációja (97)-től annyiban különbözik, hogy tartalmaz további komponenseket is (kb. $\exists q [\text{RÉSZ}(p,q) \& \text{EMBER}(q)]$).

ción belüli egzisztenciálisan kvantifikált változó értékének a pontosítását jelenti. Abból indulhatunk ki, hogy a FEJ komplex fogalom **implikál** egy további komponenst, ti. $\exists q$ [RÉSZ (p,q)]. A differenciálás a jelen esetben a q változó értékének a behatárolását jelenti, amely során megjelenik a (86)-ban megtalálható ÁLLAT (q) komponens is.

A FEJ komponenst ellenben nem hagyhattuk el, mivel (94) reprezentációkban nem található egyetlen olyan egyéb komponens sem, amely implikálná, márpedig a 7. probléma javasolt megoldása szerint szükség van erre a komponensre a *száj* ‘állat testrésze’ olvasatánál.

Az ÁGENS komponens ellenben megítélésem szerint elhagyható, ti. a TÁPLÁLÉKFELVÉTEL komplex fogalom implikálja, hogy $\exists e$ TÁPLÁLÉKFELVÉTEL (e) $\rightarrow \exists x$ ÁGENS (x,e).

Magának a TÁPLÁLÉKFELVÉTEL komponensnek a belefoglalására szükség van, mégpedig annak kizárására, hogy a *száj* megnevezzen a fejen lévő egyéb testnyílásokat⁸⁷.

14.3. Megoldás: A (94) egy olyan szemantikai reprezentáció, amely adekvát módon egyesíti magában a (83, 84', 85, 86) releváns elemeit.

15.1. Probléma: Önálló szemantikai reprezentációt kell-e rendelnünk a *száj*₅ olvasathoz, vagy elemei beépíthetők a 14. probléma megoldásaként kapott (94) reprezentációba?

15.2. Adatok: A (94)-hez képest a *száj*₅ fentebb javasolt (88) reprezentációja a következő elemeket tartalmazza: KERÉK, FUNK (x,BEJÁRAT (x,y)), KERESZTMETSZET, PÁRHUZAMOS, QUANT (DIAM (x)). Ezek közül közvetlenül nem építhető be a *száj* mint ‘emberi-állati testrészt’ szemantikai reprezentációjába a KERÉK, valamint bár nem feltétlenül hamis, de mindenképpen irreleváns erre nézve az összes információ, amelyet a kérdéses nyílás viszonylagos méretének megadásához használtunk fel a (88)-ban.

Ezen kívül a (94) és a (88) abban is eltérnek, hogy míg a (94) nem határozza meg, hogy az x , y és z változók közül melyiket köti lambda-operátor — ti. a *száj* mint testrésznév megengedi mind a ‘nyílás’, mind a ‘tartály’, mind a ‘nyílást lezáró akadály’ olvasatokat —, a (88)-ban eleve kötve van az x változó, tárgyak részeként ugyanis a *száj* mint ‘tárgy része’ ezek közül **kizárólag a ‘nyílás’ olvasatban szerepelhet**⁸⁸.

15.3. Megoldás: A *száj*₅ olvasathoz önálló reprezentációt kell megadnunk, mivel az ezt az olvasatot jellemző (88) reprezentáció nem egyeztethető össze a többi négy olvasatot adekvát módon egyesítő (94) reprezentációval.

16.1. Probléma: Lehet-e közelíteni egymáshoz a (88) és a (94) reprezentációkat annak érdekében, hogy világosabban látsszon, hogyan motiválja a *száj*_A jelentése a *száj*₅ jelentését⁸⁹?

⁸⁷ Ezt bizonyára más módon is meg lehet oldani. Lehetne pl. arra hivatkozni, hogy az arci oldalon található; erre utal az a tény, hogy a *száj* több afrikai nyelvben is grammatikalizálódott mint az ELŐL fogalmat kifejező grammatikai elem (HEINE 1995: 124–5), bár akkor felmerül a kérdés, hogy a *csiga szája* kifejezést miért érezzük jónak annak ellenére, hogy ez a szerv az állat *hasá*-nak nevezhető oldalán található. További nehézséget okoz ez esetben, hogy az orrlyukaktól való megkülönböztetés érdekében tovább kell differenciálni, ennek a lehetséges kivitelezései viszont nem tűnnek intuitíve igazán meggyőzőnek (pl. a nyílások közül a legnagyobb vagy a legmélyebben elhelyezkedő). A táplálkozás funkciójára való utalás ellenben intuíciónk szerint mindenképpen elfogadhatónak tűnik.

⁸⁸ A *száj*-nak mint ‘tárgy része’-nek van egy további, eddig nem említett jelentésváltozata is, amely pl. a következő példában figyelhető meg:

(L12) *Beáta megtörölte az üveg száját.*

Ez az olvasat nyilvánvalóan nem felel meg sem a ‘tartály’, sem az ‘akadály’ olvasatnak. Valószínűleg a ‘nyílás’ olvasattal függ össze, annak metonimikus kiterjesztése, ami keretünkben egy olyan konceptuális eltolás által lenne leírható, amely egy KÖRNYÉK (vagy valamely ehhez hasonló) szemantikai jegyet ad hozzá a szemantikai reprezentációhoz. Vélhetően ugyanez a szemantikai eltolás játszik szerepet a *száj* mint ‘testrészt’-nek az (5) mondatban megfigyelt viselkedésében, l. 1. probléma.

⁸⁹ Kérdéses, hogy ésszerű-e felvetni ezt a problémát. A metaforikus jelentéseket ugyanis valószínűleg nem a szó szerinti jelentés szemantikai reprezentációja alapján alkotjuk meg, hanem a világismeret (tehát a fogalmi rendszerhez tartozó információ) alapján; így véli BIERWISCH is (1979: 142–3). Ez esetben viszont nincs közvetlen kapcsolat a metaforikus jelentés és a kérdéses kifejezés szemantikai reprezentációja között, mindebből pedig az következik, hogy egyáltalán nem szükségszerű, hogy a *száj* két használatához — a metaforikus jellegű ‘tárgy nyílása’-hoz és a ‘testrészt’-hez — rendelt reprezentációk hasonlóak legyenek egymáshoz. Ezt szem előtt tartva az

16.2. Adatok: A (94)-ben található TÁPLÁLÉKFELVÉTEL komplex komponens és a (88) BEJÁRAT komplex komponense hasonló egymáshoz abban a tekintetben, hogy mindkettő valamilyen objektumnak egy az illető nyílás által hozzáférhetővé tett **tartályba való mozgására** utal.

Előnyös lenne e két komplex komponens olyan módon kifejtteni primitívebb komponensek felhasználásával, hogy ezáltal is megteremtődjön a kapcsolat a *száj* testrésznévi és nem testrésznévi használata között.

A BEJÁRAT komponens nagy vonalakban a következőképpen bontható részekre: a bejárat egy nyílás, és egyszersmind egy olyan útvonalnak egy pontja, amely kívülről vezet a nyíláshoz tartozó tartályba. Ezt adja vissza a (98) reprezentáció:

$$(98) \lambda x \exists y \text{ BEJÁRAT}(x,y) \rightarrow \lambda x \exists y \exists a \exists b_1 \exists b_2 \exists z [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{RÉSZ}(x,a) \& \text{ÚTVONAL}(a) \& \text{KEZDET}(a, b_1) \& \text{VÉG}(a,b_2) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{TARTALMAZ}(y,b_2) \& \sim [\text{TARTALMAZ}(y,b_1)] \& \text{FUNK}(a,\text{HALAD}(z,a))]$$

Ez pontosan a következőt mondja ki: Ha x egy y objektum bejárata, akkor az x egy y tartály nyílása; az x objektum egy a útvonal egy pontja, amely a útvonal kezdete egy b_1 pont, vége egy b_2 pont, amelyekről továbbá elmondható, hogy az y tartály tartalmazza a b_2 pontot, de nem tartalmazza a b_1 pontot, valamint a útvonal funkciója, hogy van egy z objektum, amely az a útvonalon halad végig.

Az ÚTVONAL komponens egy szakaszt jelöl ki, a KEZDET (a,b), illetve a VÉG (a,b) komponens azt fejezik ki, hogy a b argumentum által jelölt objektum az a útvonal kezdő-, illetve végpontja (mindhármát általánosan használják a kognitív szemantikai irodalomban). Ezekhez hasonlóan a TARTALMAZ fogalom is fogalmi rendszerünk primitív elemének tűnik. A HALAD (a,b) komponens arra utal, hogy az a által jelölt entitás mozog a b által jelölt útvonal mentén. A FUNK komponens felvételére azért van szükség, hogy ne állítsuk a z haladását ténylegesen minden pillanatban (vö. a (84) és a (84') példa esetét).

Ezek a komponensek a következőképpen építhetők bele a (88)-ba⁹⁰:

$$(99) \lambda x \text{ száj}_B'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists u \exists z \exists a \exists b_1 \exists b_2 \exists c [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{FUNK}(x,\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{RÉSZ}(x,a) \& \text{ÚTVONAL}(a) \& \text{KEZDET}(a, b_1) \& \text{VÉG}(a,b_2) \& \text{TARTALMAZ}(y, b_2) \& \sim [\text{TARTALMAZ}(y,b_1)] \& \text{HALAD}(c,a)) \& \text{KEREK}(x) \& \text{KERESZTMETSZET}(z,y) \& \text{PÁRHUZAMOS}(z,x) \& (\text{QUANT}(\text{DIAM}(z)) > \text{QUANT}(\text{DIAM}(x))) \& \text{HOSSZTENGELY}(u,y) \& (\text{QUANT}(\text{HOSSZ}(u)) > \text{QUANT}(\text{DIAM}(x)))]^{91}$$

A TÁPLÁLÉKFELVÉTEL-re utaló komplex komponens mindenképpen tartalmazza azt az információt, hogy a kérdéses nyílás **bejárati** nyílás, hogy táplálék jut be a tartályba, valamint hogy a tevékenység ágéntív. Ezt az utóbbit úgy fejezhetjük ki a legegyszerűbben, hogy a (98)-ban található HALAD predikátumot egy OKOZ predikátum argumentumaként használjuk fel. Ezen kívül a tartály, ahová a táplálék jut — amennyiben táplálékfelvételtől, és nem csak a tápláléknek a szájba vételéről van szó — nem a szájüreg, hanem az emésztőcsatorna. Ezt az információt úgy fejezhetjük ki, hogy e tartály funkciója az emésztés. Azzal, hogy ezt az információt szerepeltetjük a *szájA* jelentésének leírásában, eleget teszünk a 12. példa megoldásában szereplő elvárásnak.

16.3. Megoldás: A (94) képletet a fentebb megfogalmazottak értelmében a következőképpen módosíthatjuk:

alábbiakban csak olyan mértékben közelítem egymáshoz a két reprezentációt, amennyire akkor is ésszerű volna, ha történetesen teljesen függetlenek lennének egymástól: a bennük található hasonló tartalmú komplex komponenseket bontom ki egységes módon.

⁹⁰ A (98)-at redundanciaszabályként felhasználva.

⁹¹ Megjegyzendő, hogy ebben a képletben kétszer is szerepel a teljesen azonos módon kötött NYÍLÁS (x,y) kifejezés. Ez azért tűnik szükségesnek, mert a FUNK komponensen kívül a komponens x nyílás voltának csak eseti fennállását adná meg, arra pedig nem utalna, hogy ennek van konkrét funkcionális vonzata is, a FUNK komponens argumentumában ellenben csak a funkcionális szempontot tükrözné, és nem mondana semmit arról, hogy ez az állapota esetileg is fennáll-e. Mivel a HALAD komponens itt viszont eleve intenzionális kontextusban, a FUNK argumentumaként szerepel, elhagytam előle a (98)-ban szereplő FUNK predikátumot.

(100) $\text{száj}_A'(m) \rightarrow \exists a \exists b_1 \exists b_2 \exists c \exists d \exists p \exists v [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{RÉSZ}(x,p) \& \text{FEJ}(p) \& \text{RÉSZ}(p,d) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \& \text{TARTÁLY}(v) \& \text{FUNK}(x, \text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{RÉSZ}(x,a) \& \text{ÚTVONAL}(a) \& \text{KEZDET}(a,b_1) \& \text{VÉG}(a,b_2) \& \text{TARTALMAZ}(v,b_2) \& \sim [\text{TARTALMAZ}(v,b_1)] \& \text{OKOZ}(d, \text{HALAD}(c,a)) \& \text{FUNK}(v, \text{EMÉSZT}(v,c))]$

Ez a következőképpen oldható fel: a *száj* lehet egy *x*, egy *y* vagy egy *z* objektum; az *x* egy *y* tartály nyílása és egy *p* fej része, amely *p* fej része egy *d* objektumnak; a *z* egy akadály, amelynek funkciója, hogy átjárhatatlanná teszi az *x* nyílást; az *x* nyílás egy *a* útvonalon helyezkedik el, amely *a* útvonal kezdete egy *b₁* pont, vége egy *b₂* pont; van továbbá egy *v* tartály, amely tartalmazza a *b₂* pontot, de nem tartalmazza a *b₁* pontot, és amelynek funkciója, hogy megemésszen egy *c* objektumot, amely *c* objektum végighaladását az *a* útvonalon a *d* objektum okozza.

A TARTÁLY (*v*) komponens ebben a reprezentációban az emésztőcsatornára utal. A *d* változó azt az élőlényt jelöli, amelynek a szájáról van szó. Az OKOZ predikátum azonos a szakirodalomban ilyen néven (ti. CAUSE) általánosan használt komponenssel⁹².

A fentebbiekben többször említettük, hogy az *ajtó* szó szemantikailag **hasonlít** a *száj*-ra, ti. hasonlóképpen egy tartályt elzáró akadályra utal, ellenben vannak közöttük bizonyos eltérések is. Vizsgáljuk meg, hogy a kétszintű szemantika keretében hogyan nyilvánul meg ez a hasonlóság.

A *száj* és az *ajtó* közötti eltérések közül a legfontosabb, hogy míg a *száj* megnevezheti a nyílást, az akadályt, és az az által elzárt tartályt is, az *ajtó* csak a két előbbi jelentést hordozhatja, az utóbbit nem. Ha feltételezzük, hogy a *száj* fentebb megadott szemantikai reprezentációja helyes, az *ajtó*-ét az alapján hozzávetőlegesen a következőképpen adhatjuk meg:

(101) $\text{ajtó}'(a) \rightarrow \exists y [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK}(y) \& \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x))]$

Bár ez a leírás mindenképpen pontosítandó (egyrészt részletezendő a KEMÉNY_HATÁROLÓI_VANNAK komplex fogalom, másrészt beépítendő egy olyan komponens, amely kiköti, hogy a tartályban kb. el kell férnie egy embernek, végül a kinyílás „legyezőszerű” módjára is utalni kellene), a lényeges benne az, hogy többi komponensében (a fejen való elhelyezkedést kikötőktől, valamint a táplálékfelvétellel kapcsolatosoktól eltekintve) megegyezik a *száj_A* (94)-ben megadott reprezentációjával (amely (100)-ban sem lett módosítva, csupán kibővítve). Abban viszont eltérnek, hogy az *ajtó*-nak már a kiinduló szemantikai reprezentációjában egzisztenciális kvantor által **kötve van** az *y* változó, ami **kizárja** a ‘tartály’ olvasatot.

4. A javasolt reprezentáció szemantikaelméleti vonatkozásai

Felmerül a kérdés, hogy a (100) reprezentáció hogyan viszonyul a kétszintű szemantika által feltételezett standard konceptuális interpretációs műveletekhez, elsősorban a konceptuális eltoláshoz.

4.1. A konceptuális eltolás

A konceptuális eltolás funkciója a kétszintű szemantikában — amint fentebb már röviden kifejtettem — egy szótári egység szemantikai reprezentációjának az eltolása egy **benne eredetileg nem szereplő fogalom alá**. Így pl. az eredetileg nem tartályként specifikált objektumok tartálykénti konceptualizálása (amit a *száj* mint ‘ajak’ kapcsán (53)-ban, illetve az *ajtó* mint ‘nyílás’ kapcsán (15)-ben figyelhattunk meg⁹³) a hagyományos értelemben vett konceptuális eltolás példájaként fogható fel. Ez a művelet a következőképpen reprezentálható:

⁹² Pontosabban a CAUSE két elterjedt változata közül azzal, amelyben az első argumentum az okozó objektumot jelöli, azaz <e> típusú argumentum, szemben azzal a változattal, amelyben az első argumentum az okozó eseményt jelöli, és <t> típusú argumentum.

⁹³ A *száj* mint ‘nyílás’ tartályként való konceptualizációjára ellenben nem találtunk példát.

(102) $\lambda \text{SEM } \lambda x [\text{TARTÁLY}(x) \ \& \ \text{SEM}(x)]$

Mi történik az *ajtó* szemantikai reprezentációjával a (15) kontextusban?

(15) *János ott áll az ajtóban.*

Az *ajtó* szemantikai reprezentációját (amelyet SEM-mel jelölünk) a kétszintű szemantika hagyományos megoldása szerint⁹⁴ az általam javasolttól (101) eltérően úgy kellene megadnunk, hogy **sem az AKADÁLY, sem a NYÍLÁS** komponens ne szerepeljen benne, hanem ezek egyike (amelyikre az adott kontextusban szükség van) csak a konceptuális eltolás révén jelenjen meg az interpretáció során (I. az *iskola* példáját a II. rész 1. fejezetében), a másik pedig egyáltalán nem. Sajnos ilyen ideális SEM reprezentációt az *ajtó* esetében nem tudok adni (ugyanis ha az általam feltételezett komponensek közül mind a NYÍLÁS-t, mind az AKADÁLY-t elhagyjuk, a reprezentáció „elfogy”). Úgy járok ezért el, hogy azt feltételezem, az *ajtó* SEM reprezentációjában eleve ki van kötve a NYÍLÁS komponens. Ez a megoldás is tökéletesen megfelel az adott célnak, hogy ti. **bemutassam** (102) alapján a **konceptuális eltolás működését**.

(103) $\lambda x \text{ajtó}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y [\text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y) \ \& \ \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK}(y)]$

Ha erre alkalmazzuk a (102) konceptuális eltolást, amire a (15) kontextusban van szükség, a következőt kapjuk (a lambda-konverzió elvégzése nyomán):

(104) $\lambda x \text{ajtó}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y [\text{TARTÁLY}(x) \ \& \ \text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y) \ \& \ \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK}(y)]$

Az *ajtó* jelentését, amely eredetileg NYÍLÁS-ként volt specifikálva, eltoltuk a TARTÁLY fogalom alá. Az *ajtó* nyílását ennek eredményeképpen (amint erre a (15) kontextusban szükség van) TARTÁLY-ként konceptualizáljuk.

4.2. A konceptuális fókuszálás

A kétszintű szemantika keretében a jelentésváltozatok létrehozásának **egyetlen** eszköze az imént bemutatott konceptuális eltolás (a konceptuális differenciálás ti. nem hoz létre önálló változatot, hanem egy adott olvasatot pontosít). Az a művelet, amelynek segítségével előállíthatjuk a (100) és a (101) szemantikai reprezentációk alapján a *száj*, illetve az *ajtó* jelentésének egyes kontextuális változatait, amint belátható, nem egyezik meg a hagyományosan értelmezett konceptuális eltolás műveletével, amelynek sémáját jól megfigyelhetjük a (102) példáján. Az általam javasolt reprezentációk alapján az egyes olvasatok **nem** úgy állnak elő, hogy egy teljesen új komponenssel egészül ki a szemantikai reprezentáció, hanem úgy, hogy egy olyan komponens fókuszálódik (azáltal, hogy argumentumát lambda-operátorral kötjük), amelyet **eleve tartalmazott** a szemantikai reprezentáció. Ez a művelet típus a kétszintű szemantika egyetlen általam ismert kifejtésében sem jelenik meg, viszont adataim leírásának megítélésem szerint a leghatékonyabb eszközt képviseli. Nevezük ezt az új műveletet konceptuális fókuszálásnak:

(T4) **Konceptuális fókuszálás**on egy módosított kétszintű szemantika keretében azt a **konceptuális műveletet** értem, amelynek során egy szemantikai reprezentációban szereplő **szabad változók** közül egyet **lambda-operátorral**, az összes többi szabad változót pedig **egzisztenciális kvantorral** kötünk. A konceptuális fókuszálás műveletét (mint a konceptuális eltolást és a konceptuális differenciálást) a konceptuális szelekció irányítja⁹⁵.

⁹⁴ Azaz BIERWISCH (1983a) szellemében.

⁹⁵ Természetesen mivel a konceptuális szelekció által irányított műveletek közé egy újabb művelet kerül ezáltal, valószínűleg a konceptuális szelekció mibenléte (azaz az e műveletet konstituáló szabályrendszer) is megváltozik. Mivel a kétszintű szemantika eddig a konceptuális szelekció konkrét működéséről semmilyen hipotézist nem fogalmazott meg (elsősorban annyit tett, hogy megállapította: létezik egy ilyen művelet, és a funkcióját rögzítette), ezt nem tudjuk ellenőrizni.

A konceptuális fókuszálás technikájában eltér a konceptuális eltolástól, eredményében viszont nem: egy aluldeterminált szemantikai reprezentációt rendel hozzá egy fogalomhoz. A konceptuális eltolást a fókuszálás viszont nem teszi fölöslegessé, az *ajtó* helyes olvasatának előállításához a (15) példában pl. szükségünk van rá. Hogyan zajlik le a fókuszálással kiegészített kétszintű keretben ennek az olvasatnak a levezetése?

A kiinduló szemantikai reprezentáció a (101). Ebből konceptuális fókuszálással a következő reprezentációt állítjuk elő, lambda-operátorral kötve az x és egzisztenciális kvantorral a z változót:

$$(105) \lambda x \text{ ajtó}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists z [\text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y) \ \& \ \text{AKADÁLY}(z) \ \& \ \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK}(y) \ \& \ \text{FUNK}(z,\text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x))]$$

Erre alkalmazzuk a (102) konceptuális eltolást, ennek eredményeképpen pedig a következőt kapjuk (a lambda-konverzió elvégzése nyomán):

$$(106) \lambda x \text{ ajtó}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists z [\text{TARTÁLY}(x) \ \& \ \text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y) \ \& \ \text{AKADÁLY}(z) \ \& \ \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK}(y) \ \& \ \text{FUNK}(z,\text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x))]$$

Az alapvető probléma ezzel az eljárással kapcsolatban az, hogy míg a konceptuális eltolás BIERWISCH szerint **a szemantikai reprezentáción operál** (amelyet (102)-ben a SEM komponens jelöl), itt **nem arra** (azaz nem (101)-re) alkalmazzuk — erre nem is lett volna lehetőség, mivel a SEM változó (102)-ben $\langle e,t \rangle$ típusú kifejezés, a (101) szemantikai reprezentáció viszont $\langle t \rangle$ típusú —, hanem ennek egy olyan derivált változatára, amelyet már konceptuális szabály (ti. a fókuszálás) módosított, azaz már nem szemantikai, hanem **konceptuális reprezentáció**. Ez a lépés megítélésem szerint nem különösebben forradalmi, mivel valószínűleg a (15) mondat esetében a hagyományos kétszintű szemantika is elismerné, hogy itt konceptuálisan interpretált reprezentációra kell alkalmazzuk az eltolást⁹⁶. Az ellentmondás tehát a jelek szerint úgy oldható fel, ha megengedjük, hogy a konceptuális eltolás (pl. a (102) is) **legalábbis bizonyos** konceptuális műveletek által módosított reprezentációkon is operálhasson.

4.3. Az iskola-példa

A konceptuális fókuszálás — amint már említettem, és amint az eddigiek alapján világosan látszik — nem teszi fölöslegessé a konceptuális eltolás műveletét. Felmerül viszont a kérdés, hogy nem volna-e célszerű újra átgondolni az új művelet birtokában bizonyos eseteket, amelyek a kétszintű szemantika klasszikus írásaiban **a konceptuális eltolás eklatáns példáiként** vannak számon tartva.

Tekintsük ismét az *iskola* szó példáját! Ennek BIERWISCH által javasolt szemantikai reprezentációja (82) alatt szerepel. Ezt az (L9) példában szereplő konceptuális eltolás az (L8) reprezentációvá alakítja (a példákat itt megismétlem):

$$(L8) \lambda X [\text{ÉPÜLET } X \ \& \ \text{CÉL } X \ W] \quad | \quad W = \text{OKTATÁSI \ \& \ TANULÁSI FOLYAMATOK.}$$

$$(L9) \lambda \text{SEM } \lambda X [\text{ÉPÜLET } X \ \& \ \text{SEM } X]$$

Az *iskola* további olvasatai (amelyek (79–81) alatt szerepelnek) hasonlóképpen jönnek létre. TAYLOR az itt (L8)-ként szereplő reprezentációt kifogásolta, mondván, hogy valójában nem az x épületnek a célja w (ti. oktatási és tanulási folyamatok), hanem annak az **intézménynek**, amelynek szék-

⁹⁶ Ennek adott esetben csak két alternatíváját látom, amelyek közül egyiket sem érzem szerencsésnek: egyrészt mondhatjuk azt, hogy az *ajtó* a ‘nyílás’ és az ‘akadály’ olvasatokra nézve nem alulspecifikált, ami viszont — tekintve, hogy e két változat rendszeresen megtalálható más szavaknál is (pl. *ablak*, *kapu* stb.) — szemben állna a kétszintű szemantika szellemével; másrészt pedig feltételezhetnénk, hogy van egy olyan konceptuális eltolástípus, amelynek a következő a formája:

$$(L13) \lambda \text{SEM } \lambda x \exists y [\text{TARTÁLY}(x) \ \& \ \text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{SEM}(x)]$$

Ez viszont intuitíve nem tűnik elfogadhatónak.

helye az x épület, és így a CÉL komponenst nem interpretálhatjuk azonos módon az (L8) és az alábbi (107) példában, ennél fogva BIERWISCH leírása **nem következetes**⁹⁷:

(107) λx [INTÉZMÉNY x ÉS CÉL x W] | $W =$ OKTATÁSI ÉS TANULÁSI FOLYAMATOK.

TAYLOR nyilvánvalóan úgy véli továbbá, hogy az *iskola* elsődleges jelentése az ‘intézmény’ olvasat, és ennek metonimikus kiterjesztése az ‘épület’ olvasat⁹⁸.

Hogyan értelmezhetjük a kérdéses adatokat a konceptuális fókuszálás műveletének birtokában? Vegyük a következő hozzávetőleges szemantikai reprezentációt:

(108) $iskola'(a) \rightarrow \text{ÉPÜLET}(x) \ \& \ \text{INTÉZMÉNY}(y) \ \& \ \text{SZÉKHELY}(y,x) \ \& \ \text{CÉL}(y,w) \ \& \ \text{OKTATÁSI\_ÉS\_TANULÁSI\_FOLYAMATOK}(w)$

Ez a következőképpen értelmezendő: Ha egy objektum iskola, akkor ez az objektum vagy egy x épület, vagy egy y intézmény, amelynek az x épület a székhelye, vagy pedig w oktatási és tanulási folyamatok összessége, amely w folyamatok az y intézmény célját alkotják.

A (108) szemantikai reprezentációban az x , y , w változók egyike sincs kötve, ami lehetővé teszi, hogy **konceptuális fókuszálás** révén bármelyiküket kössük lambda-operátorral (az összes többit pedig egzisztenciális kvantorral). Az ‘épület’ olvasat reprezentációja pl. a következőképpen alakul az x változó lambda-absztrakcióját követően:

(109) λx $iskola'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists w$ [ÉPÜLET(x) & INTÉZMÉNY(y) & SZÉKHELY(y,x) & CÉL(y,w) & OKTATÁSI_ÉS_TANULÁSI_FOLYAMATOK(w)

Az ‘intézmény’ (79) és a ‘folyamatok összessége’ (80) olvasatot egyszerűen úgy nyerjük, hogy a fókuszálás során nem az x , hanem az y , illetve a w változót kötjük lambda-operátorral. Az ‘intézmény mint elv’ olvasatot valószínűleg úgy kaphatjuk meg, ha először fókuszálással lambda-absztraháljuk az y változót, majd az így létrejött reprezentációra alkalmazunk egy megfelelő konceptuális eltolást.

Ennek a megoldásnak két komoly előnye van: Egyrészt megoldja a TAYLOR által felvetett problémát (ti. a (109) reprezentációban, azaz az *iskola* ‘épület’ olvasatában ugyanúgy **az intézmény célja** az oktatási és tanulási folyamatok, mint az ‘intézmény’ olvasatban). Másrészt viszont — TAYLOR metonímiára hivatkozó megoldásával ellentétben — nem veti el a kétszintű szemantikának azt a feltételezését, hogy az *iskola* szemantikai reprezentációja **alulspecifikált**.

4.4. Metaforikus-e a *száj* az ‘üreges test nyílása’ olvasatában?

Az így feltett kérdésre nem tudunk egyértelmű választ adni, miután a kétszintű szemantika a metaforikusság kérdésével alig foglalkozott⁹⁹. A *száj* kapcsán viszont olyan tényezők is felmerülnek, amelyek ettől függetlenül elgondolkodtatóak.

Egy kifejezés metaforikus voltának nyilvánvalóan szükséges feltétele, hogy a kifejezés ne szó szerinti jelentését hordozza. A metaforikus olvasatokra általában **nem adható meg szemantikai reprezentáció**; a metaforikusan használt kifejezéseket sokkal inkább a kérdéses kifejezés **szó szerinti jelentése alapján** értelmezi konceptuális rendszerünk.

A *száj* szó ‘üreges test nyílása’ jelentése a tipikus metaforikus olvasatoktól világosan különbözik. Egyrészt **meg tudunk adni** egy szemantikai reprezentációt, amely számot tud adni a *száj* e használatáról. Másrészt pedig ez a szemantikai reprezentáció olyan részt is tartalmazott, amelyet nehéz lenne megmagyarázni a *száj* szó ‘testrészt’ jelentése, vagy akár a SZÁJ fogalma révén: az igen speciális tulajdonságokkal rendelkező ÜREG komponenst. Ez természetesen összefüggésbe hozható a *szájüreg-*

⁹⁷ TAYLOR (1994: 13).

⁹⁸ TAYLOR (1994: 5) a *university* példát használja, de ez megítélésem szerint nem lényeges eltérés. A következőket írja: „Observe that this account [ti. a kétszintű szemantika általam fentebb bemutatott elemzése az *iskola* szó jelentéséről – a szerző] makes no appeal to metonymy (whereby the building sense would be a metonymic extension of the institution sense) ...” [azaz: „Vegyük észre, hogy ez a leírás nem utal a metonímiára (misperint az ‘épület’ jelentés az ‘intézmény’ jelentés metonimikus kiterjesztése volna) ...]

⁹⁹ Az egyetlen e kérdést érintő írás BIERWISCH (1979), amely viszont nem dolgoz ki teljes metaforaelméletet, hanem csak bizonyos elméleti megjegyzéseket fogalmaz meg a szó szerinti jelentés problémaköréhez.

gel, vagy még inkább az emberi test belsejével — amint *az üveg hasa* példa is mutatja —, de a *száj* e használatának rendszeressége megítélésem szerint nagyobb annál, mint amit puszta hasonlóság indokolhatna. Ezért talán felvethető az, hogy a *száj* szónak ezt az olvasatát ne metaforikusként fogjuk fel, hanem köztes státuszt tulajdonítsunk neki a szó szerinti és a metaforikus között. A *száj* e használata eszerint annyiban lenne metaforikus, mint a *toll* ‘írószerszám’ használata: mindkettőt motiválja a szónak egy eredetibb jelentése, de mindkettő saját, önálló használati szabállyal rendelkezik, és ennek megfelelően a kérdéses jelentése **szó szerinti**.

4.5. A reprezentációk bonyolultságának kérdése

Végül problematikus a következő tény: Írásom bevezető részében és a kognitív metaforaelmélet kapcsán utaltam arra, hogy a SZÁJ alighanem **igen egyszerű** és elemi fogalom, mivel rendkívül elterjedt metaforikus kiterjesztést enged meg. Ezzel a kijelentéssel szemben a (100) képletbe foglalt szemantikai reprezentáció **rendkívül bonyolultnak** tűnik.

Míg ezek a tények nem mondanak egymásnak feltétlenül ellent (ti. a szemantikai reprezentáció bonyolultsága nem szükségképpen korrelál a fogalom bonyolultságával), mégis felvethető, hogy elménkben nem a teljesen kifejtett (100) van tárolva, hanem egy olyan egyszerűbb reprezentáció, amelyet a (98) mint redundanciaszabály alkalmazása útján kapunk; és hasonlót feltételezhetünk (99) kapcsán is, amelyet (87) és (98) segítségével egyszerűsíthetünk.

III. Összegzés

Írásom II. részében a *száj* szónak az I. részben összegyűjtött és elemzett használatai alapján megkíséreltem rekonstruálni a szó szemantikai mentális reprezentációjának egy lehetséges modelljét a kétszintű szemantika keretében. Ennek során arra törekedtem, hogy e szó minél több használati lehetőségét egy közös szemantikai reprezentációra vezessem vissza, eltéréseiket pedig a konceptuális rendszer működésének tulajdonítsam. A következő eredményre jutottam:

1. A kétszintű szemantika keretén belül nem beszélhetünk egyetlen *száj* lexémáról, amelyre a *száj* szó minden előfordulása visszavezethető lenne. Helyette **két, eltérő szemantikai reprezentációval, de** (a szemantikai indokoltságú eltérésektől eltekintve) **azonos morfoszintaktikai jellemzőkkel** rendelkező *száj*₁, illetve *száj*₂ **lexémáról beszélhetünk**. Emellett feltételezhetünk a mentális szótárban számos idiomatikus kifejezést, amelyek tartalmazzák a *száj* szintaktikai szó előfordulásait, ezek viszont (szemantikai szempontból) nem kapcsolódnak közvetlenül egyik *száj* lexémához sem.

2. A *száj*₁ lexémához kapcsolódnak a *száj* szó (emberi és állati) testrésznévi használatai. E lexéma **poliszémnek**¹⁰⁰ tekinthető, ti. legalábbis a következő olvasatok kapcsolódnak hozzá: *száj* mint ‘szájnyílás’, mint ‘ajak’, illetve mint ‘szájüreg’. Emellett számolnunk kell további jelentésvariánsaival is, ti. ‘ajak mint tartály’, ‘szájnyílás mint tartály’, ‘szájüreg határolója’, valamint esetleg a főneveknél általában adott, bár a *száj* kapcsán általam nem regisztrált generikus olvasattal¹⁰¹.

3. A *száj*₂ lexémához kapcsolódnak a *száj* egyes tárgyak nyílásaira utaló használatai. Ez a használati mód produktív, egyes tárgyra való alkalmazhatósága a kikövetkeztetett szemantikai reprezentációba foglalt perceptuális és funkcionális kritériumok függvénye. A *száj*₂ lexéma a vizsgált kontextusokbeli realizációi alapján nem bizonyult poliszémnek.

4. A *száj*₁ és *száj*₂ lexémák egymáshoz való viszonyát relatív lexikai homonímiaként¹⁰² határozhatjuk meg, ti. nem azonos a hozzájuk rendelt szemantikai reprezentáció, ellenben morfoszintaktikai tulajdonságaik alapvetően megegyeznek. A két lexéma a szemantika szintjén nem áll kapcsolatban egymással. Bár szemantikai reprezentációik hasonlítanak egymásra, ez a hasonlóság a kétszintű szemantika keretében **nem értelmezhető**. Abból indulhatunk ki, hogy kapcsolatuk alapvetően a konceptuális rendszer szintjén ragadható meg. (Mivel a kétszintű szemantika ezzel kapcsolatban nem tesz konkrét megállapításokat, röviden kitértünk e viszony egy, a választott elméletünkől merőben eltérő gondolatrendszer, a lakoffi–johnsoni kognitív metaforaelmélet keretében adható jellemzésére.)

Hangsúlyozandó, hogy a kapott eredmények alapvetően csak a kognitív jelentésstan, illetve ezen belül is a kétszintű szemantika előfeltevéseinek függvényében, illetve a választott (a minél több olvasat minél kevesebb szemantikai reprezentációra való visszavezetését előíró) heurisztikai elvet figyelembe véve értékelhetők. Ezek a tényezők hangsúlyozottan heurisztikus jellegűek, mint olyanok az elemző választását tükrözik, és ontológiailag nézve adekvátságuk közvetlenül nem állapítható meg.

A kétszintű szemantika elméletén belül is felvetődtek bizonyos elméleti problémák dolgozatom témája kapcsán. Elsősorban a hagyományosan értelmezett konceptuális eltolás működésével kapcsolatos problémák, egy újabb típusú fogalmi művelet — a konceptuális fókuszálás — bevezetésének szükségessége, valamint a szemantikai reprezentációkon operáló redundanciaszabályok felvetése képviselnek olyan felvetéseket, amelyeket az elméleten belül célszerű tovább megfontolni. Így eredményesnek tarthatjuk a bevezetésben vállalt második feladat, az alapos elméleti reflexió teljesítését is.

¹⁰⁰ Amennyiben úgy határozzuk meg a poliszemiát, hogy poliszém egy szó, amennyiben jelentésváltozatai levezethetők egy közös szemantikai reprezentációból bizonyos rendszeres szabályszerűségek által (ehhez l. PETHŐ (megj. előtt), valamint CRUSE (1986: 49–80, de különösen 80). DEANE ugyanezt a jelenséget *alloszemiá*-nak nevezi, l. DEANE (1987).

¹⁰¹ CRUSE (1986: 50) az utóbbi jelenséget *unit-type ambiguity*-nak hívja.

¹⁰² E fogalomhoz l. PETHŐ (megj. előtt).

Irodalom

- ANDERSEN, E. S. 1978. Lexical universals of body-part terminology. In GREENBERG, J. H. (szerk.), *Universals of human language. Volume 3. Word structure*. Stanford, Stanford University Press. 335–69.
- ANDOR J. 1998. A komplex lexikálisjegy-analízis és a mormota esete. In PLÉH – GYŐRI (szerk.), 83–100.
- APRESJAN, J. D. (1973), Regular polysemy. *Linguistics* 142, 5–32.
- BIBOK K. 1998. A *hív* és a *küld* igék konceptuális szemantikai vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94, 436–46.
- BIERWISCH, M. 1979. Wörtliche Bedeutung — Eine pragmatische Gretchenfrage. In GREWENDORF, G. (szerk.), *Sprechakttheorie und Semantik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 119–48.
- 1983a. Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In RŮŽIČKA, R. – MOTSCH, W. (szerk.), *Untersuchungen zur Semantik. (studia grammatica XXII)*. Berlin, Akademie-Verlag, 61–99.
- 1983b. Major aspects of the psychology of language. In UŐ., *Essays in the psychology of language. (Linguistische Studien, Reihe A Arbeitsberichte 114)*. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, 1–38.
- 1987. Semantik der Graduierung. In BIERWISCH – LANG (szerk.), 91–286.
- BIERWISCH, M. – LANG, E. (szerk.) 1987. *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven. (studia grammatica XXVI + XXVII)*. Berlin, Akademie-Verlag.
- BOSCH, P. 1992. Lexical meaning and conceptual representation. In BOSCH – GERSTL (szerk.), 19–33.
- BOSCH, P. – GERSTL, P. (szerk.), 1992. *Discourse and lexical meaning. (Arbeitspapiere des Sonderforschungsbereichs 340, Bericht Nr. 30)*.
- CARSTENSEN, K.-U. 1992. Approaching the semantics of distance expressions: Problems and perspectives. In BOSCH – GERSTL (szerk.), 49–59.
- CHOMSKY, N. 1968/1995. Nyelv és elme. In UŐ., *Mondattani szerkezetek. — Nyelv és elme*. Bp., Osiris, 133–263.
- 1975. *Reflections on language*. New York, Random House.
- CRUSE, D. A. 1986. *Lexical semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- 1988. Word meaning and encyclopedic knowledge. In HÜLLEN – SCHULZE (szerk.), 73–84.
- 1992. Antonymy revisited: Some thoughts on the relationship between words and concepts. In LEHRER – KITTAY (szerk.), 289–306.
- DEANE, P. D. 1987. *Semantic theory and the problem of polysemy*. Kézirat (Ph.D. disszertáció). University of Chicago.
- 1988. Polysemy and cognition. *Lingua* 75, 325–61.
- DOWTY, D. – WALL, R. – PETERS, S. 1981. *Introduction to Montague Semantics. (Synthese Language Library 11)*. Dordrecht, Reidel.
- DÖLLING, J. 1992. Polysemy and sort coercion in semantic representations. In BOSCH – GERSTL (szerk.), 61–78.
- FILLMORE, C. J. 1985. Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di semantica* 6, 222–54.
- FILLMORE, C. J. – ATKINS, B. T. 1992. Towards a frame-based lexicon: the semantics of RISK and its neighbours. In LEHRER – KITTAY (szerk.), 75–102.
- GEERAERTS, D. 1988. Katz revisited. Aspects of the history of lexical semantics. In HÜLLEN – SCHULZE (szerk.), 23–35.
- HEINE, B. 1995. Conceptual grammaticalization and prediction. In TAYLOR, J. R. – MACLAURY, R. (szerk.), *Language and the cognitive construal of the world*. Berlin, Mouton de Gruyter, 119–35.
- 1997. *Cognitive foundations of grammar*. Oxford, Oxford University Press.
- HÜLLEN, W. – SCHULZE, R. (szerk.) 1988. *Understanding the lexicon: Meaning, sense and world knowledge in lexical semantics. (Linguistische Arbeiten 210)*. Tübingen, Niemeyer.
- JÄKEL, O. 1997. *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft. (Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft 30)*. Frankfurt/Berlin/Bern, Lang.

- JOHNSON, M. 1987. *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago/London, University of Chicago Press.
- KATZ, J. J. 1972. *Semantic theory*. New York, Harper & Row.
- KAUFMANN, I. 1991. *Semantik der wegbezogenen Präpositionen des Deutschen. (Theorie des Lexikons. Arbeiten des Sonderforschungsbereichs 282. Nr. 8)*. Düsseldorf.
- KIEFER F. 1994. Cognitive linguistics: a new paradigm? *Linguistics in the Morning Calm* 3, 93–111.
- 1995. Can prototype theory save semantics? In NISHIYAMA, Y. – OTSU, Y. (szerk.), *Keyo Studies in theoretical linguistics I*. Tokyo, Institute of Cultural and Linguistic Studies, Keyo University, 7–25.
- 1996. Értékelhető-e a nyelvtudomány? *Magyar Tudomány* 1996/1, 55–68.
- KLEIBER, G. 1993. *Prototypensemantik. Eine Einführung*. [La sémantique du prototype. Catégories et sens lexical.] Tübingen, Narr.
- KONERDING, K.-P. 1993. *Frames und lexikalisches Bedeutungswissen. Untersuchungen zur linguistischen Grundlegung einer Frametheorie und zu ihrer Anwendung in der Lexikographie*. Tübingen, Niemeyer.
- KONERDING, K.-P. – LEHR (szerk.) 1997. *Linguistische Theorie und lexikographische Praxis*. Tübingen, Niemeyer.
- KÖVECSES Z. 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In PLÉH – GYÖRI (szerk.), 50–82.
- KRIPKE, S. 1972. Naming and necessity. In DAVIDSON, D. – HARMAN, G. (szerk.), *Semantics of natural language*. Dordrecht, Reidel, 253–355.
- LABOV, W. 1973. The boundaries of words and their meanings. In BAILEY, C.-J. N. – SHUY, R. W. (szerk.), *New ways of analysing variation in English*. Washington, Georgetown University Press, 340–73.
- LAKOFF, G. 1987. *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago, University of Chicago Press.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. 1980. *Metaphors we live by*. Chicago, University of Chicago Press.
- LANG, E. 1987. Semantik der Dimensionsauszeichnung. In BIERWISCH – LANG (szerk.), 287–458.
- 1995. Das Spektrum der Antonymie. Semantische und konzeptuelle Strukturen im Lexikon und ihre Darstellung im Wörterbuch. In HARRAS, G. (szerk.), *Die Ordnung der Wörter*. Berlin, de Gruyter, 30–98.
- LANGACKER, R. W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. I. Theoretical prerequisites*. Stanford, Stanford University Press.
- LEHRER, A. – KITTAI, E. F. (szerk.) 1992. *Frames, fields and contrasts. New essays in semantic and lexical organization*. Hillsdale/New Jersey, Lawrence Erlbaum.
- LÉNÁRD G. 1992. *Biológia II*. Bp., Tankönyvkiadó.
- LEVIN, B. 1993. *English verb classes and alternations: A preliminary investigation*. Chicago, University of Chicago Press.
- MAIENBORN, C. 1996. *Situation und Lokation. (Studien zur deutschen Grammatik 53.)* Tübingen, Stauffenburg.
- O. NAGY G. 1994. *Magyar szólások és közmondások*. 5. kiadás. Bp., Gondolat-Talentum.
- PARSONS, T. 1990. *Events in the semantics of English. A study in subatomic semantics*. Cambridge/London, MIT Press.
- PETHŐ G. megj. előtt. A poliszémia kezelése a kétszintű és a prototípuselméleti szemantikákban. Megjelenik: *Szemiotikai Szövegtan* 11.
- PLÉH CS. – GYÖRI M. (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Bp., Pólya.
- PUSTEJOVSKY, J. 1995. *The generative lexicon*. Cambridge/London, MIT Press.
- QUINE, W. V. O. 1960/1980. *Wort und Gegenstand. (Word and object)*. Reclam: Stuttgart.
- RUHL, C. 1989. *On monosemy. A study in linguistic semantics*. Stony Brook, State University of New York Press.
- SAGAN, C. 1977/1990. *Az Éden sárkányai. Tűnődések az emberi intelligencia evolúciójáról*. Bp., Európa.
- SCHWARTZ, S. P. 1979. Natural kind terms. *Cognition* 7, 301–15.
- SCHWARZ, M. 1992. *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Tübingen/Basel, Francke.

- SCHWARZE, CH. – SCHEPPING, M.-T. 1995. Polysemy in a two-level-semantics. In EGLI, U. et al. (szerk.), *Lexical knowledge in the organization of language. (Current issues in linguistic theory 114)*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins, 283–300.
- SZABÓ G. Z. – SZÖRÉNYI L. 1988. *Kis magyar retorika*. Bp., Tankönyvkiadó.
- TAYLOR, J. R. 1994. The two-level approach to polysemy. *Linguistische Berichte* 149, 3–26.
- TAYLOR, J. R. 1995. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. 2. kiad. Oxford, Oxford University Press.
- TSOHATZIDIS, S. (szerk.) 1990. *Meanings and prototypes. Studies in linguistic categorization*. London, Routledge.
- WUNDERLICH, D. 1993. On German um: Semantic and conceptual aspects. *Linguistics* 31, 111–133.
- ZLINSZKY A. 1911/1961. A szóképekről. In SZATHMÁRI I. (szerk.), *A magyar stilisztika útja*. Bp., Gondolat, 217–46.
- ZWICKY, A. – SADOCK, J. 1975. Ambiguity tests and how to fail them. In KIMBALL, J (szerk.), *Syntax and semantics*. Volume 4. New York/London, Academic Press, 1–36.